

ISSN 2521-1331

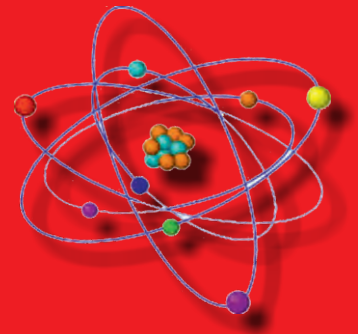

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ HƏRBİ ELMLƏR

elmi-praktik jurnal

Bakı – 2018

№ 3(4)

**Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası**

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ HƏRBİ ELMLƏR

Elmi-praktik jurnal

Cild 4, №3, 2018-ci il

**Azerbaijan Republic Ministry of Defense
War College of the Armed Forces**

NATIONAL SECURITY AND MILITARY SCIENCES

Scientific-practical journal

Vol. 4, №3, 2018

“MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ HƏRBİ ELMLƏR” JURNALININ
REDAKSİYA HEYƏTİ:

Baş redaktor – tex.ü.f.d., professor, polkovnik Həşimov Elşən Qiyas oğlu;
Baş redaktorun müavini – f.-r.e.d., professor Bayramov Azad Ağalar oğlu;
Məsul katib – mayor İskəndərov Xəyal İbrahim oğlu;
Dil və üslub üzrə redaktor – fil.e.d., dosent Nuriyev Sədi Şəvaqət oğlu.

Redaksiya heyətinin üzvləri:

- general-leytenant N.R.Osmanov;
- general-leytenant, dosent H.K.Piriyev;
- akademik R.M.Əliquliyev;
- akademik T.A.Əliyev;
- akademik R.M.Məmmədov;
- s.e.d., professor E.X.Nəsirov;
- tex.e.d., professor Ə.H.Tağızadə;
- hüq.e.d., professor, polis polkovniki E.Ə.Əliyev;
- tex.ü.f.d., professor, polkovnik Ə.M.Talıbov;
- fəl.ü.f.d., professor, polkovnik B.Ş.Quliyev;
- f.-r.e.d., professor M.Ə.Qurbanov;
- tex.e.d., professor N.B.Ağayev;
- tex.e.d., professor V.Ə.Qasımov;
- psi.e.d., professor E.İ.Şəfiyeva;
- tex.e.d., professor B.Q.İbrahimov;
- f.-r.e.d., professor T.M.Pənahov;
- tar e.d., professor N.A.Əliyev;
- tar.e.d., dosent M.S.Süleymanov;
- polkovnik A.H.Həsənov;
- f.-r.ü.f.d., dosent E.N.Səbzizyev;
- f.-r.ü.f.d., dosent Ə.B.Paşayev;
- tex.ü.f.d., dosent A.İ.Quliyev;
- fil.ü.f.d., dosent S.S.Sadiyev;
- f.-r.ü.f.d., dosent A.G.Həsənov;
- ped.ü.f.d., dosent Ş.O.Ağayev;
- siy.e.ü.f.d. V.M.Məmmədşad.

“Milli Təhlükəsizlik və Hərbi Elmlər” jurnalının
beynəlxalq redaksiya heyəti:

- elmlər doktoru Sergey P. Yaroş (Xarkov, Ukrayna);
- elmlər doktoru, prof. Georgiy A.Kuçuk (Xarkov, Ukrayna);
- elmlər doktoru, dosent Valeriy P.İrxin (Voronej, Rusiya);
- elmlər doktoru, prof. George Akhras P. (Kanada);
- elmlər doktoru, prof. Neno Xristov (Bolqarıstan);
- Avropa Akademiyasının akademiki, prof. Oleq Fiqovski (İsrail);
- fəlsəfə doktoru İqor Linkov (ABŞ);
- fəlsəfə doktoru, dosent Pyotr Qavliçek (Polşa).

“Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər” jurnalında verilmiş materiallardan istifadə zamanı mütləq jurnala istinad edilməlidir.

Jurnal 09.07.2015-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində qeydə alınıb. Qeydiyyat nömrəsi: 3991.

“Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər” jurnalı elmi tədqiqatların əsas müddəalarının nəşr edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Təsisçi: Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası.

Ünvan: AZ1065, Bakı şəhəri, akademik Şəfaət Mehdiyev küçəsi 136, “Qırmızı Şərq” hərbi şəhərciyi, Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası, Adyunktura və elm şöbəsi.

NATIONAL SECURITY AND MILITARY SCIENCES JOURNAL
EDITORIAL BOARD

Editor-in-chief – PhD, prof., colonel Hashimov Elshan Giyas;

Deputy editor-in-chief – ScD, prof. Bayramov Azad Agalar;

Executive secretary – major Iskandarov Khayal Ibrahim;

Language and stylistic editor – ScD, assoc.prof. Nuriev Sadi Shavagat.

Editorial Board:

- lieutenant-general N.R.Osmanov;
- lieutenant-general, assoc.prof. H.K.Piriev;
- academician R.M.Aliguliev;
- academician T.A.Aliev;
- academician R.M.Mammadov;
- ScD, prof. E.X.Nasirov;
- ScD, prof. A.H.Tagizadeh;
- ScD, prof., police colonel E.A.Aliev;
- PhD, prof., colonel A.M.Talibov;
- ScD, prof. M.A.Gurbanov;
- ScD, prof. N.B.Aghaev;
- ScD, prof. V.A.Gasimov;
- ScD, prof. E.I.Shafieva;
- ScD, prof. B.G.Ibrahimov;
- ScD, prof. T.M.Panahov;
- ScD, assoc. prof. N.A.Aliev;
- ScD, assoc. prof. M.S.Suleymanov;
- PhD, prof., colonel B.Sh.Guliev;
- colonel A.H.Hasanov;
- PhD, assoc. prof. E.N.Sabziev;
- PhD, assoc. prof. A.B.Pashaev;
- PhD, assoc. prof. A.I.Guliev;
- PhD, assoc. prof. S.S.Sadiev;
- PhD, assoc. prof. A.G.Hasanov;
- PhD, assoc. prof. Sh.O.Aghaev.

**“National Security and Military Sciences” journal
International Editorial Board**

- Military Sc.D. Sergey P. Yarosh (Kharkov, Ukraine);
- ScD, prof. Georgiy A. Kuchuk (Kharkov, Ukraine);
- ScD, assoc. prof. Valeriy P. Irhin (Voronej, Russia);
- ScD, prof. George Akhras P. (Canada);
- ScD, prof. Neno Hristov (Bulgaria);
- Academician of European Academy, prof. Oleq Fiqovski (Israel);
- PhD Igor Linkov (USA);
- PhD, assoc. prof. Piotr Gawliczek (Poland).

While using any kind of material given in “National Security and Military Science” You should refer to the journal.

The journal was registered on 09.07.2015 in the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan. Registration Number: 3991.

“National security and military sciences” journal has been included in the list of recommended publications by Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan for the publication of main theses of scientific researches.

CEO: War College of the Armed Forces.

Address: AZ1065, Baku, str. Shafaet Mehdiyev 136, “Red East” military settlement, War College of the Armed Forces, Adjuncture and science department.

MÜNDƏRİCAT

TEXNİKİ ELMLƏR

Tank əleyhinə vasitələrin effektivlik əmsalının təyin edilmə metodu <i>Azər Əliyev, Elxan Səbzəyev, Azad Bayramov</i>	6
Nanotexnologiyanın hərbi sənayedə tətbiqi <i>Elçin Kərimov, Nəsimi Kazımov, Sevinc Musayeva</i>	16
Böyük Qafqazın cənub yamacı təbii landşaftlarının antropogen transformasiyasının ekogeomorfoloji təhlili <i>Ramilə Əliyeva</i>	23

HƏRBİ TARİXİ

Azərbaycan əhalisindən təşkil olunmuş hərbi dəstələr Ərəb-Sasani müharibələrində <i>Ramil Ağayev</i>	28
Роль конницы в военном деле в древнем Азербайджане (V–IV вв. до н.э.) <i>Нурулла Алиев</i>	33

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK

Təcavüzkar separatizm və terrorizm siyasi zorakılıq vasitəsi kimi <i>Könül Şixiyeva</i>	42
Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyi və onu şərtləndirən amillər <i>Xəyal İskəndərov</i>	50
The impact of “internet and social media” on the global system <i>Agshin Babayev</i>	57

HƏRBİ HUMANİTAR ELMLƏR

Müharibə və hərbi hiylə: tarixdən bu günə <i>Sadiq Şükürov, Sevdə Hüseynova</i>	62
Kursantın peşə hazırlığında günün nizam qaydaları pedaqoji təsir vasitəsi kimi <i>Şahrza Ağayev, Telman Şahbazov</i>	70

CONTENTS

TECHNICAL SCIENCES

The method for determining the efficiency coefficient of antitank weapons <i>Azer Aliev</i>	6
The application of nanotechnology in military industry <i>Elchin Kerimov, Nasimi Kazimov, Sevinj Musaeva</i>	16
Ecogeomorphological analysis of the anthropogenic transformation of the natural landscapes of the southern slope of the Greater Caucasus <i>Ramila Alieva</i>	23

MILITARY HISTORY

Participation of military units organized from population of Azerbaijan in Arab-Sasani wars <i>Ramil Aghaev</i>	28
Role of the horses in the military work in ancient Azerbaijan (B.C. V-IV centuries) <i>Nurulla Aliev</i>	33

NATIONAL SECURITY

Aggressive separatism and terrorism as a instrument political violence <i>Konul Shikhiyeva</i>	42
National security of the Republic of Azerbaijan and factors conditioning it <i>Khayal Iskandarov</i>	50
The impact of “internet and social media” on the global system <i>Agshin Babayev</i>	57

MILITARY HUMANITIES

War and Military Trick: from history up today <i>Sadig Shukurov, Sevda Huseinova</i>	62
Daily routine as a means of pedagogical influence in the training of the cadets <i>Shahrza Aghaev, Telman Shahbazov</i>	70

UOT 355.424

TANK ƏLEYHİNƏ VASİTƏLƏRİN EFFEKTİVLİK ƏMSALININ TƏYİNEDİLMƏ METODU

general-mayor Azər Əliyev,
f.-r.ü.f.d., dosent Elxan Səbzizyev, f.-r.e.d., professor Azad Bayramov
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası
E-mail: azer310@mail.ru

Xülasə. Məqalədə tank əleyhinə vasitələrin effektivlik əmsalının təyin edilməsi sahəsində mövcud problemin mahiyyəti açılır, effektivlik əmsalının onların taktiki-texniki xüsusiyyətlərinin xətti kombinasiyası kimi göstərilməsi və bunun əsasında həmin kateqoriyaya aid olan yeni silahların effektivlik əmsalının hesablanması üçün metod təklif olunur. Qurulmuş riyazi modeldən istifadə etməklə bir sıra tank əleyhinə vasitələr üçün effektivlik əmsalları hesablanır, mövcud effektivlik əmsalları ilə müqayisə edilir və riyazi modelin münasib olduğu göstərilir. Eyni zamanda, xətti kombinasiya üçün müəyyən edilmiş əmsallarla müvafiq taktiki-texniki xüsusiyyətin silahın effektivliyinə olan təsiri arasında “uyğunsuzluğu” araşdırmaq məqsədilə taktiki-texniki xüsusiyyət göstəricilərinin öz aralarında və onların hər biri ilə effektivlik əmsalının göstəricisi arasında korrelyasiya əlaqəsi öyrənilir, həmin göstəricilər üçün Pirsonun xətti korrelyasiya əmsalları hesablanır. Effektivlik əmsalının döyüş xüsusiyyətlərindən - silahın atəş gücü, mobilliyi, yaşama davamlılığı və tətbiqiliyindən, onların isə, öz növbəsində taktiki-texniki xüsusiyyətlərdən asılılığı modelləşdirilir, taktiki-texniki xüsusiyyətlərin təsirini xarakterizə edən əmsalların işarə və qiymətlərində müşahidə olunan “uyğunsuzluq” onların döyüş xüsusiyyətlərinə müxtəlif cür təsiri ilə izah edilir.

Açar sözlər: tank əleyhinə vasitə, döyüş xüsusiyyətləri, taktiki-texniki xüsusiyyət göstəriciləri, effektivlik əmsalı, neyron şəbəkəsi, ən kiçik kvadratlar metodu, xətti korrelyasiya əmsalı.

Giriş

Digər silah və hərbi texnika kateqoriyalarında olduğu kimi, tank əleyhinə vasitələrin də effektivliyi dedikdə, onun taktiki-texniki xüsusiyyətlərindən irəli gələn və əsas funksional xassələri ilə əks etdirilən döyüş imkanlarının inteqral xarakteristikası nəzərdə tutulur [1, s.4]. Tank əleyhinə vasitələrin effektivlik əmsalları bölmələrin döyüş potensialının, başqa sözlə, düşmənin zirehli texnikasına qarşı döyüş imkanlarının hesablanması üçün ilkin verilənlər rolunu oynayır. Təlimnamə, dərslik və digər mənbələrdə bu əmsallar, adətən cədvəl şəklində hazır verilir. Lakin bu cədvəllərdə göstərilmiş tank əleyhinə vasitələrin siyahısı tam olmur və nümunə kimi, yalnız bir neçə silahın effektivlik əmsalı verilir. Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif mənbələrdə eyni bir tank əleyhinə vasitəni xarakterizə edən effektivlik əmsalları bir çox hallarda fərqli olur. Bundan başqa, silahlanmaya yeni daxil olan tank əleyhinə vasitələrin effektivlik əmsalının müəyyənləşdirilməsi problemlər yaradır və hər hansı bir mənbədən bu əmsalların əldə edilməsi uzun müddət mümkün olmur, cədvəllərdə belə öz əksini tapmır.

Digər tərəfdən müxtəlif cədvəllərdə verilən bu cür əmsalların hesablanma metodu və ya mənbəyi göstərilmir. Bəzi mənbələrdə [1, 2, 3, 4] effektivlik əmsalının hesablanma metodu təklif edilsə də, bu metodlardakı bir sıra çatışmazlıqlar silahlanmaya yeni daxil olan tank əleyhinə vasitələrin effektivlik əmsalının təyin edilməsini çətinləşdirir. Bunlardan aşağıdakıları göstərmək olar:

- eyni bir tank əleyhinə vasitə üçün müxtəlif metodlarla hesablanan əmsallar bir-birindən fərqlənir;
- metodlarda istifadə olunan düstur, qrafik və cədvəllər əsaslandırılmır, onların doğruluğunu yoxlamaq mümkün olmur;

– metodlarda elə kəmiyyət göstəricilərindən istifadə edilir ki (silahın etibarlılığı, hədəfi vurma ehtimalı və s.), onlar istehsalçı tərəfindən taktiki-texniki xüsusiyyət olaraq göstərilir və bu kəmiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi üçün uzunmüddətli tədqiqatın aparılması tələb olunur. Bundan başqa, silahların effektivlik əmsallarının hesablanması üçün təklif edilən metodlar, əsasən ekspertlərin rəy sorğusu və stend eksperimentlərinin keçirilməsi ilə əldə olunan göstəricilərə əsaslanır. Yeni silahların effektivlik əmsalının təyin olunması üçün belə rəy sorğuları və eksperimentlərin keçirilməsi xeyli vəsait və vaxtın ayrılmasını tələb edir.

Tank əleyhinə vasitələrin effektivliyini şərtləndirən faktorlar

Tank əleyhinə vasitələrin effektivlik əmsalı dedikdə, onun döyüşdə öz təyinatına uyğun olaraq yerinə yetirdiyi funksiyanın, yəni düşmənin zirehli texnikasına qarşı mübarizənin öhdəsindən nə dərəcədə gələ bilməsini xarakterizə edən kəmiyyət başa düşülür. Ümumiyyətlə, həm tank əleyhinə vasitələrin, həm də digər silah kateqoriyalarının effektivliyi anlayışı kifayət qədər nisbi anlayış olub müxtəlif silah ekspertlərinin rəyi ilə müəyyən edilir. Aydındır ki, effektivlik əmsalının qiyməti, ilk növbədə silahın taktiki-texniki xüsusiyyətlərinin onun döyüş sahəsində yerinə yetirdiyi ayrı-ayrı funksiyalara, başqa sözlə, döyüş xüsusiyyətlərinə təsiri ilə müəyyən edilməlidir [5, s.65]. Tank əleyhinə vasitə kateqoriyasını xarakterizə edən əsas taktiki-texniki xüsusiyyətləri onların döyüş xüsusiyyətlərinə təsir baxımından təhlil edək [6, s.92-95; 7, s.71-73].

Tank əleyhinə vasitələr yaxın və orta məsafəli döyüş silahları olub düşmənlə bilavasitə təmas vəziyyətindəki piyada və ya qoşunların təmas xəttinə yaxın tank əleyhinə bölmələr tərəfindən tətbiq edilir. Bundan başqa, onlar texnika üzərində, o cümlədən döyüş maşınlarında və vertolyotlarda quraşdırıla bilər. Digər silah kateqoriyalarında olduğu kimi, tank əleyhinə vasitələr üçün də əsas döyüş xüsusiyyətləri “atəş gücü”, “mobillik”, “yaşama davamlılığı” və “tətbiqilik” hesab olunur.

Mobillik – döyüş fəaliyyətlərinin, xüsusilə də hücumun yüksək tempinin saxlanması, qəfilliyə nail olunması, döyüş gücünün, o cümlədən tank əleyhinə vasitələrin qısa zamanda tank təhlükəli istiqamətlərdə cəmləndirilməsi və döyüş sahəsində maneərin həyata keçirilməsi üçün vacib döyüş xüsusiyyətidir.

Atəş gücü – döyüş gücünün tərkib hissəsi kimi, tank əleyhinə atəşin həlledici məqamda və qısa zamanda tankın təhlükəli istiqamətlərdə cəmləndirilməsini, düşmənin tank və digər zirehli texnikasının məhvini təmin edən xüsusiyyətdir. O, atəşin uzaqlığı və dəqiqliyi, düşmənin zirehli texnikasına təsir gücü (zirehdəlmə qabiliyyəti) və atəşlə maneə imkanları kimi xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirir.

Yaşama davamlılığı – tank əleyhinə vasitələrin, o cümlədən onlardan istifadə edən şəxsi heyətin düşmənin zərərvermə vasitələrindən nə dərəcədə qorunmasını səciyyələndirən xüsusiyyətdir.

Tətbiqilik – gecə və digər məhdudgörmə şəraitində, mürəkkəb fiziki-coğrafi və təbii-iqlim şərtlərində istifadə edilmə mümkünlüyünü, istənilən hava şəraitində və düşmən tərəfindən radiolokasiya və infraqırmızı maneələrin qoyulduğu hallarda effektiv tətbiq olunma imkanının mövcudluğunu göstərir.

Tank əleyhinə vasitələrin digər xüsusiyyətlərinin (silahın etibarlılığı, öyrənilməsi və tətbiq edilməsinin asanlığı, təmir və bərpa olunmasının sadəliyi və s.) effektivliyə birbaşa deyil, yuxarıda göstərilən dörd əsas döyüş xüsusiyyəti vasitəsilə təsir göstərdiyini hesab edəcəyik. Buna görə də tank əleyhinə vasitələrin effektivliyini şərtləndirən taktiki-texniki xüsusiyyətlərin tədqiqi zamanı onların bu dörd döyüş xüsusiyyətinə təsirinin nəzərdən keçirilməsi ilə kifayətlənəcəyik.

Tank əleyhinə vasitənin döyüş effektivliyinin qiymətləndirilməsi zamanı aşağıdakı taktiki-texniki xüsusiyyətlər əsas götürülə bilər:

– **Silahın çapı** – böyük olduqca hədəfə dəydiyini təqdirdə ona zərərvermə dərəcəsini (zirehdəlmə qabiliyyətini) artırır, atəş gücünə müsbət təsir göstərir; ölçü vahidi - *mm*.

– **Nişanalma uzaqlığı** – böyük olduqca daha uzaq məsafədən və daha çox hədəfi məhv etməyə imkan verir, atəş gücünə müsbət təsir göstərir. Həmçinin düşmənin döyüş texnikasını daha uzaq

məsafədən məhv etməklə özünün düşmən tərəfindən vurulma ehtimalını azaldır, yaşama davamlılığına müsbət təsir göstərir; ölçü vahidi - *m*.

– **Mərminin orta sürəti** – yüksək olduqca hədəfə dəymə ehtimalını artırır (belə ki, tank əleyhinə vasitələrin hədəfi, bir qayda olaraq, yüksək manevrli olur), tank əleyhinə toplarda isə, həm də zirehdəlmə qabiliyyətini artırır, atəş gücünə müsbət təsir göstərir; ölçü vahidi - *m/san*.

– **Silahın uzunluğu** – çox olduqca döyüş sahəsində manevr imkanları çətinləşir, mobilliyə mənfi təsir göstərir. Həmçinin silahın düşmən tərəfindən aşkar edilmə ehtimalını artırır, yaşama davamlılığına mənfi təsir göstərir; ölçü vahidi - *m*.

– **Silahın çəkisi** – çox olduqca döyüş sahəsində manevr imkanlarını çətinləşdirir, mobilliyə və tətbiqiliyə mənfi təsir göstərir; ölçü vahidi - *kq*.

– **Nişangahın növü** – optik nişangah adı nişangaha nisbətən daha dəqiq atəş açmağa imkan yaradır, atəş gücünə, həmçinin gecəgörmə cihazı tank əleyhinə vasitələrin tətbiqiliyinə müsbət təsir göstərir. Hesab olunur ki, optik nişangah adı nişangahdan, gecəgörmə cihazı isə optik nişangahdan 1.5 dəfə effektivdir.

– **Atış şəkli** – yüngül tank əleyhinə vasitələrdən (tank əleyhinə qumbaraatan və yüngül tank əleyhinə idarəolunan raket komplekslərindən) atəş əldən (çiyindən) və ya qoşaayaqdan açılır. Digər ağır tank əleyhinə vasitələr dəzgahla təchiz edilir və ya döyüş texnikası üzərində quraşdırılır. Tank əleyhinə toplar top qundağı və ya özüyəriyən baza üzərində qurulur. Dəzgah (top qundağı, döyüş maşını) üzərindən atəş qoşaayaqdan atəşə, qoşaayaqdan atəş isə əldən atəşə nisbətən daha dəqiqdir, atəş gücünə müsbət təsir göstərir. Lakin dəzgahlı tank əleyhinə vasitələrin döyüş sahəsində daşınması və tez-tez yerdəyişmə həyata keçirməsi çətindir, bu isə, silahın mobilliyə və tətbiqiliyinə mənfi təsir göstərir. Bununla belə, ekspertlər hesab edir ki, əldən atəşlə müqayisədə qoşaayaq və dəzgahdan (top qundağından, döyüş maşınından) atəş 1.5 dəfə effektivdir.

– **Heyət sayı** – artıq olduqca düşmən tərəfindən aşkar edilmə və vurulma ehtimalı artır, ona görə də bu say silahın yaşama davamlılığına mənfi təsir göstərir. Hesab olunur ki, bu təsir heyət sayı ilə mütənasibdir.

– **Zirehdəlmə** – böyük olduqca, mərminin (raketin, qumbaranın) hədəfə dəydiyi təqdirdə onu məhv etmə ehtimalını artırır, hədəfi, xüsusilə də qalın zirehə malik orta və ağır tankların məhv edilməsi üçün vacib göstəricidir, atəş gücünə müsbət təsir göstərir; ölçü vahidi - *mm*.

– **İdarəetmə** – tank əleyhinə top və qumbaraatanlarda mərmə (qumbara) atıldıqdan sonra idarə olunmur. Tank əleyhinə idarəolunan raket (TƏİR) komplekslərində raketlər əllə, yarımavtomat və ya avtomatik rejimdə idarə olunur. Tank əleyhinə vasitələr üçün hədəf rolunu oynayan döyüş texnikasının yüksəkmanevrli olmasını nəzərə alsaq, tank əleyhinə raketin idarə edilməsi hədəfin vurulma dəqiqliyi baxımından çox vacibdir və atəş gücünə müsbət təsir göstərir. İdarəetməni qiymətləndirmək üçün ekspertlərin rəyinə görə qəbul etmək olar: idarə olunmayan - 0, əllə idarəetmə - 1, yarımavtomat rejimdə idarəetmə - 1.5, avtomatik rejimdə idarəetmə - 2.

Tədqiqat çərçivəsində tank əleyhinə vasitənin effektivliyinin ədədi qiymət kimi təyin olunması üçün [6]-da baxılan hipotezdən çıxış edəcəyik.

Tank əleyhinə vasitənin effektivlik dərəcəsi yuxarıda adı çəkilən taktiki-texniki göstəricilərin xətti kombinasiyası kimi hesablanıla bilər, bu kombinasiyanın əmsalları silahın məlum olan effektivliyi və taktiki-texniki xüsusiyyət göstəriciləri əsasında əlaqənin tədqiqindən təyin oluna bilər.

Beləliklə, tədqiqat işində tank əleyhinə vasitə kateqoriyasının effektivlik əmsallarına dair mövcud məlumatlardan çıxış etmək lazım gələcək. Biz belə məlumatlar kimi, [2, s.74-75]-də olan göstəricilərdən istifadə edirik. Onları cədvəl 1-də verək.

Tank əleyhinə vasitələrin əsas taktiki-texniki xüsusiyyətləri

Tank əleyhinə vasitələr	Tank əleyhinə vasitələrin əsas taktiki-texniki xüsusiyyətləri										Effektivlik əmsali
	Çapı (mm)	Nişanalma uzunluğu (m)	Mərmirin orta sürəti (m/san)	Uzunluğu (mm)	Çəkisi (kq)	Nişangah (adi-1, optik-1.5)	Atış şəkli (ə-1, q.a.-1.5, d/t.q./DM-2)	Heyət sayı (nəfər)	Zirehdəlmə (mm)	İdarəetmə (yox-0,- əllə-1, y.a -1.5, avt.-2)	
<i>i</i>	x_{i0}	x_{i1}	x_{i2}	x_{i3}	x_{i4}	x_{i5}	x_{i6}	x_{i7}	x_{i8}	x_{i9}	E_i
1. KORNET-E TƏİRK	152	5500	150	1210	29	1.5	1.5	2	1200	1	150.04
	0.81	0.69	0.35	0.55	0.26	0.67	0.67	0.67	1.00	0.50	
2. ИИТУРМ-В (АТ-6) ТƏİRK	188	5000	400	1832	46.5	2.25	2.25	3	600	1	178.24
	1.00	0.63	0.94	0.83	0.42	1.00	1.00	1.00	0.50	0.50	
3. HELLFIRE TƏİRK	178	8000	425	1800	50	2.25	2.25	3	1200	2	483.85
	0.95	1.00	1.00	0.81	0.45	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	
4. MİLAN-2 TƏİRK	115	2000	200	900	16.5	2.25	1.5	2	800	1	88.06
	0.61	0.25	0.47	0.41	0.15	1.00	0.67	0.67	0.67	0.50	
5. DRAGON-II TƏİRK	127	1000	130	1154	22.1	2.25	1.5	2	600	1.5	220.44
	0.68	0.13	0.31	0.52	0.20	1.00	0.67	0.67	0.50	0.75	
6. TOW-1 TƏİRK	152	3000	278	2210	111.9	1.5	2.25	2	600	1	75.75
	0.81	0.38	0.65	1.00	1.00	0.67	1.00	0.67	0.50	0.50	
7. TOW-2 TƏİRK	152	3750	278	2210	92.8	1.5	2.25	2	1000	1	138.09
	0.81	0.47	0.65	1.00	0.83	0.67	1.00	0.67	0.83	0.50	
8. SPIKE-ER (NT-D) TƏİRK	170	8000	180	1670	58	2.25	2.25	3	1000	2	451.69
	0.90	1.00	0.42	0.76	0.52	1.00	1.00	1.00	0.83	1.00	
9. RPG-7 qumbaraatanı	40	700	145	950	6.3	1.5	1	2	260	0	24.13
	0.21	0.09	0.34	0.43	0.06	0.67	0.44	0.67	0.22	0.00	
10. AT-4 qumbaraatanı	84	200	290	1000	6	1.5	1	1	450	0	33.11
	0.45	0.03	0.68	0.45	0.05	0.67	0.44	0.33	0.38	0.00	
11. КОХКУРС (АТ-5) qumbaraatan	135	3000	200	1263	22	2.25	1.5	2	250	0	39.38
	0.72	0.38	0.47	0.57	0.20	1.00	0.67	0.67	0.21	0.00	
12. SPIKE-ER (NT-D) TƏİRK	170	8000	180	1670	58	2.25	2.25	3	1000	2	451.69
	0.90	1.00	0.42	0.76	0.52	1.00	1.00	1.00	0.83	1.00	
13. MİLAN-2T TƏİRK	115	2000	200	1270	37.2	2.25	1.5	2	800	1.5	237.25
	0.61	0.25	0.47	0.57	0.33	1.00	0.67	0.67	0.67	0.75	
14. SPIKE-LR TƏİRK	170	5500	130	1440	26.8	2.25	1.5	3	900	2	392.83
	0.90	0.69	0.31	0.65	0.24	1.00	0.67	1.00	0.75	1.00	
15. SPIKE-ER (NT-D) TƏİRK	170	8000	180	1670	58	2.25	2.25	3	1000	2	451.69
	0.90	1.00	0.42	0.76	0.52	1.00	1.00	1.00	0.83	1.00	
16. HOT-1 TƏİRK	136	4000	235	1270	32.6	2.25	1.5	2	800	1	201.36
	0.72	0.50	0.55	0.57	0.29	1.00	0.67	0.67	0.67	0.50	
17. SPIKE-MR (NT-G) TƏİRK	170	5500	130	1440	28.8	1.5	1.5	3	900	2	337.98
	0.90	0.69	0.31	0.65	0.26	0.67	0.67	1.00	0.75	1.00	

Tank əleyhinə vasitələrin taktiki-texniki xüsusiyyətlərinin uyğun ölçü vahidləri ilə ifadə olunmuş göstəriciləri bu cədvəldə aid olduğu silahın qarşısındakı 1-ci sətirdə göstərilmişdir.

Müxtəlif taktiki-texniki göstəricilərin silahların effektivliyində oynadığı rolun müqayisəsini asanlaşdırmaq məqsədilə verilənlər sütunlar üzrə normallaşdırılmış [8] və cədvəldə uyğun silaha aid ikinci sətirdə göstərilmişdir. Riyazi modelin qurulması zamanı biz, məhz ikinci sətirdəki verilənlərdən istifadə edəcəyik.

Effektivlik əmsalının hesablanma məsələsinin riyazi modeli

Beləliklə, hesab edəcəyik ki, tank əleyhinə vasitənin effektivliyi yuxarıda sadalanan taktiki-texniki xüsusiyyət göstəricilərinin xətti kombinasiyası kimi ifadə oluna bilər. Başqa sözlə, bu asılılığı neyron şəbəkəsi şəklində quracağıq [9].

Tutaq ki, N sayda tank əleyhinə vasitənin taktiki-texniki göstəriciləri və effektivliyi məlumdur. Sadəlik üçün bu silahları $i = 1, 2, 3, \dots, N$ kimi nömrələyək. Qeyd edək ki, biz hesablamalarda cədvəl 1-də verilən ilk 12 silaha dair məlumatlardan istifadə edəcəyik, başqa sözlə, $N = 12$. i -ci silahın taktiki-texniki göstəricilərini x_{ij} ($j = 1, 2, \dots, 10$) kimi işarə edək. Burada $j = 1$ – silahın çapını, $j = 2$ – nişanalma uzaqlığını, $j = 3$ – mərmnin (qumbaranın, raketin) orta sürətini, $j = 4$ – silahın uzunluğunu, $j = 5$ – silahın çəkisini, $j = 6$ – nişangahın tipini, $j = 7$ – atəş şəklini, $j = 8$ – silahı işlədən heyət sayını, $j = 9$ – zirehdəlmə qabiliyyətini, $j = 10$ – idarəetmə rejimini göstərir.

E_i ilə i -ci silahın effektivliyini işarə edək. Bu kəmiyyətlər arasında asılılığı təyin edən neyron şəbəkəsini belə yazmaq olar:

$$a_1x_{i1} + a_2x_{i2} + a_3x_{i3} + \dots + a_{10}x_{i10} \cong E_i, i = 1, 2, 3, \dots, N. \quad (3.1)$$

Baxılan silahlar üçün x_{ij} və E_i kəmiyyətləri məlum hesab olunur, onların qiymətləri cədvəl 1-də verilmişdir. Qeyd edək ki, x_{ij} kəmiyyətləri olaraq cədvəl 1-də silahlara aid ikinci sətirdə verilən ədədlər istifadə olunur.

[10]-da baxılan riyazi modeli tətbiq etsək, şəbəkə əmsalları üçün aşağıdakı qiymətləri alırıq:

$$a_1 = -363.87, a_2 = 425.89, a_3 = 0.46, a_4 = 726.94, a_5 = -474.76, a_6 = 129.29, \quad (3.2) \\ a_7 = -19.13, a_8 = -391.92, a_9 = -175.61, a_{10} = 479.47$$

Beləliklə, istənilən tank əleyhinə vasitənin effektivlik əmsalını onun taktiki-texniki xüsusiyyətləri əsasında hesablamaq üçün

$$E = a_1x_1 + a_2x_2 + \dots + a_{10}x_{10} \quad (3.3)$$

formulundan istifadə etmək olar.

Burada, x_1, x_2, \dots, x_{10} taktiki-texniki xüsusiyyət göstəricilərinin nisbi qiymətləridir.

Şəbəkə əmsallarının adekvatlığının yoxlanılması

Bu məqsədlə, effektivlik əmsalı cədvəl 1-dəki silahlarla eyni metod əsasında təyin olunmuş MİLAN-2T, SPIKE-LR və SPIKE-ER (NT-D) tank əleyhinə idarəolunan raket komplekslərinin taktiki-texniki xüsusiyyətlərinə baxaq. Uyğun qiymətlər cədvəl 1-də 13, 14 və 15-ci sətirlərdə verilmişdir. (3.3) düsturunun tətbiqi nəticəsində alırıq:

$$E_{13} = -363.87 \times 0.61 + 425.89 \times 0.25 + 0.46 \times 0.47 + 726.94 \times 0.57 - 474.76 \times 0.33 \\ + 129.29 \times 1.00 - 19.13 \times 0.67 - 391.92 \times 0.67 - 175.61 \times 0.67 + 479.47 \\ \times 0.75 = 237.25$$

$$E_{14} = -363.87 \times 0.90 + 425.89 \times 0.69 + 0.46 \times 0.31 + 726.94 \times 0.65 - 474.76 \times 0.24 \\ + 129.29 \times 1.00 - 19.13 \times 0.67 - 391.92 \times 1.00 - 175.61 \times 0.75 + 479.47 \\ \times 1.00 = 392.83$$

$$E_{15} = -363.87 \times 0.90 + 425.89 \times 1.00 + 0.46 \times 0.42 + 726.94 \times 0.76 - 474.76 \times 0.52 \\ + 129.29 \times 1.00 - 19.13 \times 1.00 - 391.92 \times 1.00 - 175.61 \times 0.83 + 479.47 \\ \times 1.00 = 451.69$$

(3.3) düsturundan istifadə etməklə cədvəl 1-də verilmiş digər silahlar üçün də effektivlik əmsallarını hesablamaq olar. Cədvəldə verilmiş qiymətlə müqayisə etdikdə, asanlıqla görmək olar ki, E_{13} ədədinin hesablanmasında mütləq xəta 4.56 olmaqla 1.92%, E_{14} ədədinin hesablanmasında mütləq xəta 3.42 olmaqla 0.87%, və E_{15} ədədinin hesablanmasında mütləq xəta 0.02 olmaqla 0.005% təşkil edir. Bu, o deməkdir ki, tank əleyhinə vasitələrin taktiki-texniki xüsusiyyətlərinə görə onların effektivliyinin qiymətləndirilməsi üçün (3.3) düsturunun tətbiqi mümkündür.

Bununla belə, (3.3) düsturuna daxil olan xətti kombinasiya üçün müəyyən edilmiş a_j , $j = 1, 2, \dots, 10$ əmsallarının qiymətlərinin müxtəlif taktiki-texniki xüsusiyyətlərlə həmişə düz mütənəsis oluması ilk nəzərdə mahiyyətinə görə uyğunsuzluq fikri yaradır.

Digər tərəfdən a_3 və a_7 əmsallarının digərlərinə nisbətən kiçik, onların effektivliyinin qiymətləndirilməsi baxımından əhəmiyyətsiz və (3.3) düsturunda sadalanan uyğunsuzluqlara səbəb olmasından şübhələnmək olar.

Məsələnin mahiyyətini aydınlaşdırmaq məqsədilə silahların taktiki-texniki xüsusiyyət göstəriciləri və effektivlik əmsalı arasında asılılığın qiymətləndirilməsi üçün korrelyasiya əmsallarını tədqiq edək. Effektivliyin taktiki-texniki xüsusiyyət göstəricilərindən qeyri-aşkar asılılığının riyazi modelinə görə uyğunsuzluqların obyektiv xarakter daşdığını əsaslandırmaq.

Atıcı silahın effektivlik əmsalının (3.3) formulu ilə hesablanması zamanı a_1, \dots, a_{10} xətti kombinasiya əmsallarının müsbət olması həmin taktiki-texniki xüsusiyyət göstəricisinin müvafiq döyüş xüsusiyyətinə və ümumilikdə “effektivlik əmsalına” da müsbət təsir göstərməsi, mənfi olması isə mənfi təsir göstərməsi anlamına gəlir.

Bu nöqteyi-nəzərdən xətti kombinasiya üçün müəyyən edilmiş əmsallarla (3.2) atıcı silahların əsas taktiki-texniki xüsusiyyət göstəricilərinin mahiyyəti arasında uyğunsuzluq olub-olmadığını nəzərdən keçirək.

Silahın çapı atəş gücünə *müsbət* təsir göstərir. Bununla belə, $a_1 = -363.87$ əmsalı *mənfidir*, yəni bu hal uyğunsuzluq hesab edilə bilər.

Nişanalma uzaqlığı atəş gücü və yaşama davamlılığına *müsbət* təsir göstərir. $a_2 = 425.89$ əmsalı *müsbətdir*, yəni burada uyğunsuzluq yoxdur.

Mərminin orta sürəti atəş gücünə *müsbət* təsir göstərir. $a_3 = 0.46$ əmsalı *müsbətdir*, deməli, burada da uyğunsuzluq yoxdur.

Silahın uzunluğu mobilliyə və yaşama davamlılığına *mənfi* təsir göstərir. Bununla belə, $a_4 = 726.94$ əmsalı *müsbətdir*, yəni baxılan kəmiyyətlər arasında uyğunsuzluq var.

Silahın çəkisi çox olduqca döyüş sahəsində manevr imkanları çətinləşir, bu onun mobilliyinə və tətbiqiliyinə *mənfi* təsir göstərir. $a_5 = -474.76$ əmsalı *mənfidir*, yəni burada uyğunsuzluq yoxdur.

Nişangahın növü atəş gücünə *müsbət* təsir göstərir. $a_6 = 129.29$ əmsalı *müsbətdir*, yəni burada uyğunsuzluq yoxdur.

Atış şəkli atəş gücünə *müsbət* təsir göstərir. Lakin $a_7 = -19.13$ əmsalı *mənfidir*, yəni bu kəmiyyətlər arasında da uyğunluq var.

Heyət sayı yaşama davamlılığına *mənfi* təsir göstərir. $a_8 = -391.92$ əmsalı *mənfidir*, yəni burada uyğunsuzluq yoxdur.

Zirehdəlmə atəş gücünə *müsbət* təsir göstərir. Bununla belə, $a_9 = -175.61$ əmsalı mənfidir, yəni burada yenə uyğunsuzluq müşahidə olunur.

İdarəetmə atəş gücünə *müsbət* təsir göstərir. $a_{10} = 479.47$ əmsalı *müsbətdir*, yəni burada uyğunsuzluq yoxdur.

Uyğunsuzluğun səbəbini aydınlaşdırmağa çalışacağıq.

Tank əleyhinə vasitələrin taktiki-texniki xüsusiyyət göstəricilərinin korrelyasiya əlaqəsi

Taktiki-texniki xüsusiyyət göstəriciləri arasında korrelyasiya əlaqəsinin mövcudluğu onların mahiyyətindən irəli gəlir: silahın çapının artması onun çəkisinin artmasına, çəkisinin artması isə, heyət sayının artmasına gətirib çıxarır və s.

Bundan başqa, yuxarıda deyildiyi kimi, a_3 və a_7 əmsallarının kiçik qiymət alması, uyğun olaraq mərmnin (raketin, qumbaranın) orta sürətinin və atış şəklinin silahın effektivliyinə nə dərəcədə təsir etməsi təsəvvürü yaradır. Başqa sözlə, [6]-da baxılan hipotezi irəli sürülərkən tank əleyhinə vasitələrin taktiki-texniki xüsusiyyət göstəricilərinin düzgün seçilməsinin əsaslandırılması zərurəti meydana gəlir.

Beləliklə, müxtəlif göstəricilər arasında əlaqələrə bir çox amillərin təsir etməsi səbəbindən, baxılan kəmiyyətlər arasında korrelyasiyanın təbiəti mürəkkəbdir və riyazi qiymətləndirmə aparmadan baxılan kəmiyyətlərin korrelyasiya asılılığı barədə hər hansı mülahizə yürütmək çətindir.

Sadəlik üçün taktiki-texniki xüsusiyyətlər arasında xətti korrelyasiya əmsallarının hesablanmasında Pirsonun xətti korrelyasiya düsturundan [9, s.13] istifadə edək:

$$r = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sqrt{[\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2] \cdot [\sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2]}} \quad (4.1)$$

Burada, n – baxılan silahların sayı (bizim halda $n = 12$); x_i və y_i – i -ci silahın x və y taktiki-texniki xüsusiyyət göstəricilərinin qiymətləri; \bar{x} və \bar{y} uyğun olaraq x və y taktiki-texniki xüsusiyyət göstəricilərinin orta qiymətləridir.

Baxılan silah sayının azlığını nəzərə alsaq, ($n < 100$) korrelyasiya əmsalının (3.1.) düsturu ilə hesablanmış qiymətləri korrektə edilməlidir:

$$r' = r \cdot \left[1 + \frac{1-r^2}{2(n-3)} \right] \quad (4.2)$$

Taktiki-texniki xüsusiyyət göstəricilərinin (4.1) və (4.2) düsturu ilə hesablanmış qiymətləri cədvəl 2-də verilmişdir. Baxılan kəmiyyətlər arasında korrelyasiya əlaqəsinin dərəcəsini qiymətləndirmək üçün [9, s.12]-də verilən müddələrdən istifadə edəcəyik: $|r'|=1$ – kəmiyyətlər arasında funksional asılılıq var; $0.95 \leq |r'| < 1$ – əlaqə çox güclüdür; $0.75 \leq |r'| < 0.95$ – əlaqə güclüdür (sıxdır); $0.5 \leq |r'| < 0.75$ – əlaqə ortadır (mülayimdir); $0.2 \leq |r'| < 0.5$ – əlaqə zəifdir; $0 \leq |r'| < 0.2$ – əlaqə praktiki olaraq yoxdur.

Korrelyasiya əmsalının r' işarəsi müsbət olanda, kəmiyyətlər bir-birinə nəzərəm düz mütənasib, mənfi olanda isə, tərs mütənasibdir.

Cədvəl 2

Hesablanan korrelyasiya əmsalları

Sıra №	Tank əleyhinə vasitələrin taktiki-texniki xüsusiyyətləri	Xətti korrelyasiya əmsalı r'										
		Silahın çapı	Nişanalma uzaqlığı	Mərmnin orta sürəti	Uzunluğu	Çəkisi	Nişangah	Atış şəkli	Heyət sayı	Zirehdəlmə	İdarəetmə	Effektivlik əmsalı
1.	Silahın çapı	-	0,794	0,457	0,691	0,615	0,482	0,725	0,694	0,639	0,720	0,652
2.	Nişanalma uzaqlığı	0,794	-	0,303	0,573	0,461	0,464	0,405	0,870	0,784	0,806	0,883
3.	Mərmnin orta sürəti	0,457	0,303	-	0,566	0,359	0,119	0,730	0,319	0,205	0,158	0,219
4.	Uzunluğu	0,691	0,573	0,566	-	0,945	0,002	0,848	0,537	0,450	0,507	0,422
5.	Çəkisi	0,615	0,461	0,359	0,945	-	0,136	0,775	0,380	0,424	0,476	0,309
6.	Nişangah	0,482	0,464	0,119	0,002	0,136	-	0,116	0,672	0,162	0,556	0,602
7.	Atış şəkli	0,725	0,405	0,730	0,848	0,775	0,116	-	0,446	0,350	0,369	0,231
8.	Heyət sayı	0,694	0,870	0,319	0,537	0,380	0,672	0,446	-	0,543	0,785	0,830
9.	Zirehdəlmə	0,639	0,784	0,205	0,450	0,424	0,162	0,350	0,543	-	0,807	0,735
10.	İdarəetmə	0,720	0,806	0,158	0,507	0,476	0,556	0,369	0,785	0,807	-	0,926
11.	Effektivlik əmsalı	0,652	0,883	0,219	0,422	0,309	0,602	0,231	0,830	0,735	0,926	-

Effektivlik əmsalının hesablanması üzrə [10]-da təklif edilən metodunun tətbiqi üçün seçilmiş taktiki-texniki xüsusiyyətlərin əhəmiyyətini müəyyən etmək məqsədilə cədvəl 2-nin 11-ci sətrinə baxaq: görüldüyü kimi, 10 seçilmiş taktiki-texniki xüsusiyyətdən 6-sı (nişanalma uzaqlığı, heyət sayı, idarəetmə, silahın çapı, nişangah, zirehdəlmə) effektivlik əmsalına güclü, qalan 4-ü (mərminin orta sürəti, uzunluğu, çəkisi, atış şəkli) zəif təsirə malikdir, əlaqəsi olmayan isə yoxdur.

Kəmiyyətlər arasındakı “uyğunsuzluğun” izahı. Məsələnin mahiyyətini başa düşmək üçün silahların taktiki-texniki, döyüş xüsusiyyətləri və effektivlik əmsalı arasında funksional asılılığın formal riyazi modelini quraq.

Fərz edək ki, $A = A(x_1, \dots, x_{10})$, $M = M(x_1, \dots, x_{10})$, $Y = Y(x_1, \dots, x_{10})$ və $T = T(x_1, \dots, x_{10})$ müvafiq olaraq, x_1, \dots, x_{10} dəyişənlərindən asılı atəş gücü, mobillik, yaşama davamlılığı və tətbiqilik anlayışlarına uyğun ədədi qiymətlərini ifadə edən funksiyalardır. Burada, x_1, \dots, x_{10} – baxılan tank əleyhinə vasitələrin yuxarıda adı çəkilən normallaşdırılmış taktiki-texniki xüsusiyyət göstəriciləridir.

Silahın effektivliyinin onun atəş gücü, mobilliyi, yaşama davamlılığı və tətbiqiliyindən asılılığını ifadə edən funksiyayı $E = E(A, M, Y, T)$ kimi işarə edək və ümumiliyi pozmadan $E(0, 0, 0, 0) = 0$ götürək. Hesab edəcəyik ki, bu funksiyaların (A, M, Y və T, E) hər biri öz arqumentlərinə görə hamar funksiyalardır. Onda,

$$E(x_1, \dots, x_{10}) = E(A(x_1, \dots, x_{10}), M(x_1, \dots, x_{10}), Y(x_1, \dots, x_{10}), T(x_1, \dots, x_{10})) \quad (4.3)$$

asılılığının xətti hissəsini ayırmaqla onu aşağıdakı kimi yazmaq olar [11, s.505]:

$$E(x_1, \dots, x_{10}) = \sum_{i=1}^{10} a_i x_i + o\left(\sqrt{\sum_{i=1}^{10} x_i^2}\right), \text{ burada } a_i = \frac{\partial E}{\partial A} \frac{\partial A}{\partial x_i} + \frac{\partial E}{\partial M} \frac{\partial M}{\partial x_i} + \frac{\partial E}{\partial Y} \frac{\partial Y}{\partial x_i} + \frac{\partial E}{\partial T} \frac{\partial T}{\partial x_i}. \quad (4.4)$$

(4.4) kombinasiyasına daxil olan kəmiyyətlərin işarələri və mütləq qiymətindən asılı olaraq a_i əmsalları ilk baxışda tamamilə gözlənilməz qiymət ala bilər ki, bu da yuxarıda şərh olunmuş “uyğunsuzluqları” izah etməyə imkan verir.

Məsələn, (3.1) düsturunda daxil olan silahın çapı üçün $a_1 = -363.87$ alınmışdır:

$$\frac{\partial E}{\partial A} \frac{\partial A}{\partial x_1} + \frac{\partial E}{\partial M} \frac{\partial M}{\partial x_1} + \frac{\partial E}{\partial Y} \frac{\partial Y}{\partial x_1} + \frac{\partial E}{\partial T} \frac{\partial T}{\partial x_1} = -363.87 \quad (4.5)$$

Mülahizələr göstərir ki, silahın çapının artması atəş gücünün artmasına müsbət, bu zaman onun çəkisi və heyət sayını artırmaqla, silahın mobilliyi, yaşama davamlılığı və tətbiqiliyinə mənfi təsir göstərir. Başqa sözlə,

$$\frac{\partial A}{\partial x_1} > 0, \quad \frac{\partial M}{\partial x_1} < 0, \quad \frac{\partial Y}{\partial x_1} < 0, \quad \frac{\partial T}{\partial x_1} < 0.$$

a_1 əmsalının mənfi olması göstərir ki, (4.4) cəmində mənfi toplananların çəkisi daha çoxdur. Bu mülahizələri digər göstəricilərə də aid etsək, effektivlik düsturuna daxil olan əmsalların işarələri ilə bağlı diqqəti çəkən “uyğunsuzluqların” mahiyyəti aydın olar.

Nəticə

Məqalədə tank əleyhinə vasitələrin effektivlik əmsalının onların əsas taktiki-texniki xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müəyyənləşdirilməsi üçün neyron şəbəkəsi əsasında riyazi model qurulur, şəbəkə əmsallarının tapılması üçün taktiki-texniki xüsusiyyətləri və effektivlik əmsalı məlum olan tank əleyhinə vasitələrin göstəricilərindən istifadə edilir. Şəbəkənin əmsalları ən kiçik kvadratlar üsulunu tətbiq etməklə hesablanır. Hesablanmış şəbəkə əmsallarının adekvatlığının yoxlanılması

məqsədilə riyazi model effektivlik əmsalı məlum olan silahlar üçün tətbiq edilib və hesablamaların kifayət qədər dəqiq aparıldığı sübut olunur.

Pirsonun xətti korrelyasiya formulunun tətbiqi ilə hesablanmış əmsallarının təhlili göstərdi ki, effektivlik əmsalının hesablanması üçün seçilmiş göstəricilər kifayət qədər əhəmiyyətlidir. Taktiki-texniki xüsusiyyətlərin təsirini xarakterizə edən əmsalların işarələrində müşahidə olunan “uyğunsuzluğu” izah etmək üçün effektivlik əmsalının silahın atəş gücü, mobilliyi, yaşama davamlılığı və tətbiqiliyindən asılılığı (4.3) kimi modelləşdirilir və (4.4) şəklində ifadə edilir. (4.4) kombinasiyasının xüsusiyyəti “uyğunsuzluğun” obyektiv xarakter daşdığını və son nəticəyə təsir etmədiyini deməyə imkan verir. Beləliklə, tank əleyhinə vasitələrin effektivlik əmsalını hesablamaq üçün qurulmuş (3.3) riyazi modeli ziddiyyətsiz hesab oluna və yeni tank əleyhinə vasitələrin effektivliyinin qiymətləndirilməsində tətbiq edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Буравлев А.И., Цырендожиев С.Р., Брезгин В.С. Основы методологического подхода к оценке боевых потенциалов образцов ВВТ и воинских формирований // Вооружение и экономика, 2009, № 3 (7), с. 4-12. (<http://www.mil.ru/info/1070/51205/index.shtml>).
2. “KKYY-190-7(A). Birlik etkinliklerinin deęerlendirilmesinde harekat etkinlięi metodu”, Ankara, K.K. Basımevi və Basılı Evrak Depo M¼d¼rl¼ę¼, 2001, 101 s.
3. Кононов В.Б., Кушнерук Ю.И., Коваль А.В. Методы определения коэффициентов важности боевых средств // Військово-технічні проблеми, 1987, с. 39-41.
4. Фендериков Н.М., Яковлев В.И. Методы расчетов боевой эффективности вооружения, Москва: Военное издательство, 1971, 224 с.
5. Бонин А.С. Боевые свойства и эффективность вооружения и военной техники // Военная мысль, 2005, № 1, с. 65-68.
6. Əliyev A., Bayramov A., Səbziziev E. Silah və hərbi texnikanın taktiki-texniki və döyüş xüsusiyyətlərinə görə onların effektivlik əmsalının müəyyən edilməsi // Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər, 2016, №1 (2), s.91-97.
7. Bayramov A., Səbziziev E., Əliyev A. Atıcı silahların döyüş xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsinə dair // Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər, 2016, №2 (2), s.70-74.
8. Камышан Л.Ю. Система поддержки принятия решения в автоматизированной системе управления военного назначения // Военная Мысль, 2011, № 7, с. 11-17.
9. Haykin S. Neural Networks: A Comprehensive Foundation. 2nd Edition, Prentice-Hall, 1999, 823 p.
10. Əliyev A.Ə., Səbziziev E.N., Bayramov A.A. Atıcı silahların effektivlik əmsalının təyin edilmə metodu // Transaction of Azerbaijan National Academy of Sciences, Series of Physical-Technical and Mathematical Sciences: Informatics and Control Problems, 2017, Vol.XXXVI, №.6, pp.78-84.
11. Ильин В.А., Позняк Э.Г. Основы математического анализа. Ч.1., М., 1982, 616 с.

Аннотация

Метод определения коэффициента эффективности противотанковых средств

Азер Алиев, Элхан Сабзиев, Азад Байрамов

В статье раскрыта сущность проблемы в определении коэффициентов эффективности противотанковых средств. На основе гипотезы о возможности представления коэффициентов эффективности оружия в виде линейной комбинации тактико-технических характеристик, предложен метод расчета коэффициента эффективности для нового оружия данной категории. Используя эту модель были рассчитаны коэффициенты эффективности для ряда образцов оружия, сравнив полученные значения с их коэффициентами эффективности, показана адекватность построенной математической модели. Одновременно, с целью исследования «несоответствие» между коэффициентами линейной комбинации и характером влияния на

коэффициент эффективности соответствующей тактико-технических характеристики, изучена корреляционная связь между самими тактико-технических характеристиками и корреляционная связь между каждой тактико-технических характеристикой и коэффициента эффективности, для этих показателей были вычислены коэффициенты линейных корреляции Пирсона. Была смоделирована зависимость коэффициента эффективности от боевых характеристик – огневой мощи оружия, мобильности, живучести и применяемости, а также, в свою очередь, их зависимость от тактико-технических характеристик.

Ключевые слова: противотанковые средства, боевые характеристики, показатели тактико-технических характеристик, коэффициент эффективности, нейронные сети, метод наименьших квадратов, коэффициент линейной корреляции.

Abstract

The method for determining the efficiency coefficient of antitank weapons

Azer Aliev, Elkhan Sabziev, Azad Bayramov

In the paper the essence of the problem of determining the efficiency coefficient of antitank arms has been disclosed, the method for showing the efficiency coefficient as a linear combination of their tactical-technical characteristics and determining the efficiency coefficient of new weapons of the same category has been offered. By using this model the efficiency coefficients for several antitank arms have been calculated and compared with existing data, the adequacy of constructed mathematical model has been proved. At the same time, with the purpose of investigating the “discrepancy” between linear correlation factors and influence of tactical-technical characteristics on the efficiency of the weapons, the correlation dependence between each characteristic and efficiency coefficient have been studied, Pearson’s correlation coefficients line has been calculated for the same parameters. The dependence of efficiency coefficient on combat characteristics – fire power of the weapon, mobility, durability and application, as well as their dependence on tactical-technical characteristics have been modelled.

Keywords: antitank weapon, combat characteristics, tactical-technical characteristics, efficiency coefficient, neural network, least-squares method, linear correlation factor.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 03.08.2018

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 22.08.2018

Çapa qəbul edilmişdir: 05.09.2018

UOT 004.3

NANOTEXNOLOGİYANIN HƏRBİ SƏNAYEDƏ TƏTBİQİ

**fiz.e.d., professor Elçin Kərimov¹,
fiz.ü.f.d., dosent Nəsimi Kazımov², fiz.ü.f.d., dosent Sevinc Musayeva³**
*Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası¹
MAKA-nın Ekologiya İnstitutu²
Azərbaycan Texniki Universiteti³*

Xülasə. Məqalədə müasir nanotexnologiyaların hərbi sahəsində tətbiq olunma perspektivlərindən danışılır, hərbi elmində yeni nanotexnologiyaların tətbiq olunması elmi cəhətdən əsaslandırılır.

Açar sözlər: nanotexnologiya, ərimə temperaturu, rezistor, müqavimət kvantı, kristallik qəfəs, nanoboru.

Giriş

Ölçüləri 1-100 nm olan quruluşların fiziki, kimyəvi və bioloji xassələri makrostrukturun xassələrindən kəskin fərqlənir. Məsələn, hissəciklərin ölçüləri kiçildikcə, onların ərimə temperaturu, adi hissəciklərinə nisbətən qat-qat (150-650 C°) aşağı olur. 4 nm ölçüyə malik Al nanohissəciyinin ərimə temperaturu, adi Al hissəciyin ərimə temperaturundan 150 C° azdır. Ən böyük temperatur düşgüsü (500 C°-dən böyük) qızıl nanohissəciyində müşahidə olunur.

Nanoaləmdə maddənin təkcə ərimə temperaturu, mexaniki xassələri yox, elektrik xassələri də dəyişir. Silindrik rezistorun müqaviməti aşağıdakı formul ilə hesablanır:

$$R = \rho L/S,$$

Burada, L – uzunluq, S – en kəsiyin sahəsi, ρ -rezistorun materialının xüsusi müqavimətidir. Lakin nanoölçülü silindrik rezistorun müqavimətini bu formul vasitəsilə hesablamaq mümkün deyil. Nanorezistorun müqaviməti onun maddəsinin növündən və ölçüsündən deyil, yalnız iki fundamental fiziki sabitdən asılıdır:

$$R_0 = \frac{h}{2e^2} = 2,07k\Omega,$$

Burada, h – Plank sabitidir, R_0 – elektrik müqaviməti kvantı adlanır və nanoaləmdə bütün rezistorların müqaviməti eyni olur. Nanoaləmdə elektrik müqavimətinin kvantlanması keçiriciliyin yeganə xüsusiyyəti deyildir. Bəzi hallarda nanorezistordan cərəyan keçdikdə Coul istiliyi ayrılır. Nanoaləmdə belə qeyri-adi (yəni rezistorun uzunluğundan, en kəsiyinin sahəsindən asılı olmayan, istilik ayrılmayan) keçiriciliyi ballistik keçiricilik adlandırırlar (yunanca – ballo-atram, ballistika-artilleriya mərmisi, güllə və s. hərəkəti haqqında elmdir). Bunu belə adlandırmaqla müəlliflər demək istəyirlər ki, elektronlar nanorezistorda onun kristallıq qəfəsinin düyünlərində yerləşən atomlarla toqquşmadan hərəkət edirlər [1].

Müqavimət kvantı nəyə bərabərdir?

Sadə yolla müqavimət kvantı ilə fundamental fiziki sabitlər arasında əlaqə yaradan formul çıxarmağa çalışaq. Nanoboru ballistik keçiriciliyə malik olduğuna və Coul istiliyi ayrılmadığına görə demək olar ki, onun uzunluğu elektronun sərbəst yolunun uzunluğundan kiçikdir. Nanoborudan keçən cərəyan I , tətbiq olunan gərginlik isə U -dur. İstilik enerjisi ayrılmadığından, nanoboruda elektronun enerjisi dəyişməsi:

$$\Delta E = eU.$$

Heyzenberqin qeyri-müəyyənlik prinsipinə görə:

$$\Delta E \cdot \Delta t = \frac{h}{2\pi}$$

Bu iki formuldan aydın olur ki,

$$U = h/e\Delta t \cdot 1/2\pi.$$

İndi isə nanoboruda cərəyan şiddətini qiymətləndirək. Nanoboru birölçülü kvant quruluşudur, onda helium atomunda olduğu kimi, müxtəlif qiymətə malik spini olan iki elektron ola bilər. Bu, o deməkdir ki, nanoborunun ucları arasındakı cərəyan şiddəti:

$$I = 2e/\Delta t.$$

Axırıncı iki formuldan görünür ki, nanoborunun müqaviməti aşağıdakı kimidir:

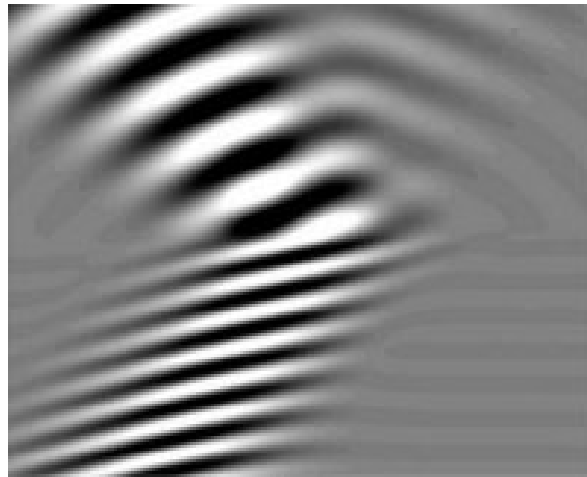
$$R_0 = \frac{U}{I} = \frac{h}{2e^2} \cdot \frac{1}{2\pi} = \frac{h}{4\pi e^2}.$$

Nanoborularda qızma olmadığından onlardan, nəzəri hesablamalara görə sıxlığı 10^7 A/sm² olan cərəyan keçə bilər. Əgər karbon nanoborularının adi-keçiriciliyi (qeyri-ballistik) olsaydı, belə cərəyan sıxlığında onların temperaturu 20 000 K-yə qədər qalxardı. Bu isə, yanma temperaturundan (700 K) xeyli çoxdur [2].

Ballistik keçiriciliyin olması elektron mikrosxemlərinin ölçülərini daha da kiçiltmək istəyən mühəndlərə yaşıl işıq yandırır. Yəni mikrosxemin elementlərinin nanoölçüyə qədər kiçildilməsi onların qızmasına gətirib çıxarır.

Nanotexnologiyanın tətbiq sahələri:

Alüminium və çirkonium nanohissəciyindən ibarət kompozit material bir dalğa uzunluqlu işığı buraxdığı halda, digər dalğa uzunluqlu işığı buraxmır (Şək. 1) [3].

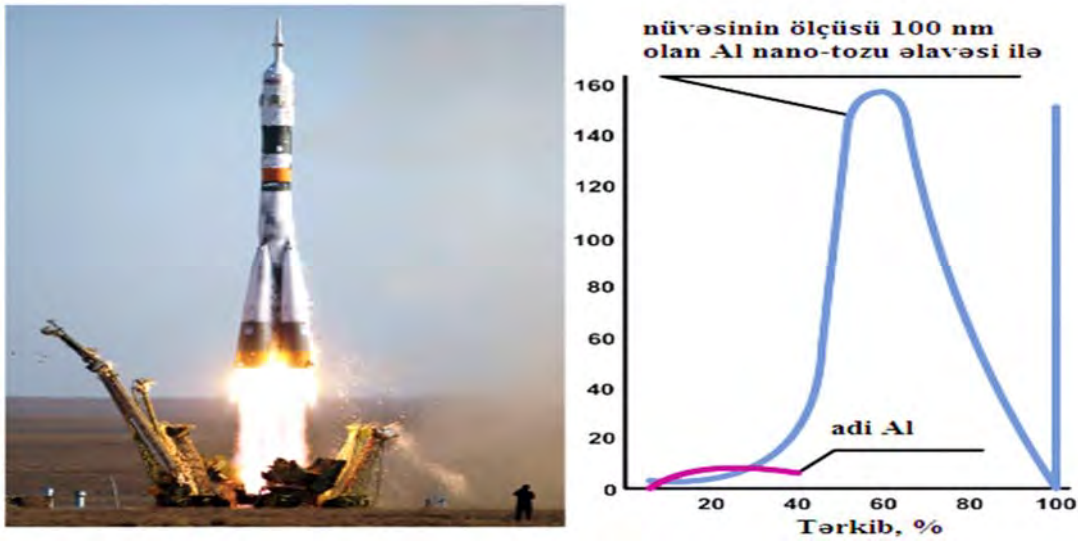
Şək. 1. Al və Zr nanohissəciyindən ibarət kompozit

Digər tərəfdən belə kompozit işığı səpələmə, yaxud udma qabiliyyətinə də malik olur. Belə materiallar hərbi və sualtı qayıqları düşmən tərəfin radarlarından qoruya bilər. Həmçinin xüsusi material olub səs dalğalarının istiqamətini dəyişir. Kompozit əsasında nanoboyalar həm istiliyə davamlı olur, həm də işıq şüalarını səpələyir, əgər hərbi təyyarələr onlarla rənglənersə onlar görünməz olar. Ümumiyyətlə, nanoboyalar vasitəsilə digər hərbi texnikaları, körpüləri və digər tikililəri də rəngləmək olar. Nanoboyaların üstünlüyü ondan ibarətdir ki, solmur, möhkəm olur, öz-özünü təmizləyir, uzunömürlüdür. Nanoboyaların daha bir üstünlüyü boyaların möhkəm yapışmaları (ona görə də 10-25 il ömrü olur), unikal xassə olan “nəfəsalmaları”dır ki, su boyada tez

diffuziya olunur, ona görə boya ləkəsiz və həmişə təzə kimi görünür. Havanın temperaturu boyanın rənginə də təsir edir. Ona görə də temperaturdan asılı olaraq fəsadın rəngi də dəyişir. Belə boyalardan istifadə edən zaman boyaya xeyli, demək olar ki, 3 dəfə qənaət olunur. Nanoboya özünü xarici təsirlərdən də qoruyur, yəni özü-özünü müalicə edir. Nanoboyaya gümüş nanohissəciyi qatanda (tm bd-bio) antimikrob xassəsi verir. Həm də nanoboyalar ekoloji təmiz olur. Nanoboyalar unikal sıxlığa malikdir, belə ki, onların çəkildikləri səth ideal hamar olur. Həmçinin belə boyalar temperatura davamlıdır, yanğın olduqda öz-özünü söndürür. İstiliyin təsiri ilə boya üzərində təbəqə yaranır, növbəti qızma nəticəsində təbəqə şişir, yanğına lazım olan oksigenin qarşısını alır, yəni yanğın baş vermir.

Nanoboyaların metal, ağac, beton və s. səthlərlə adgeziyası da əla olur.

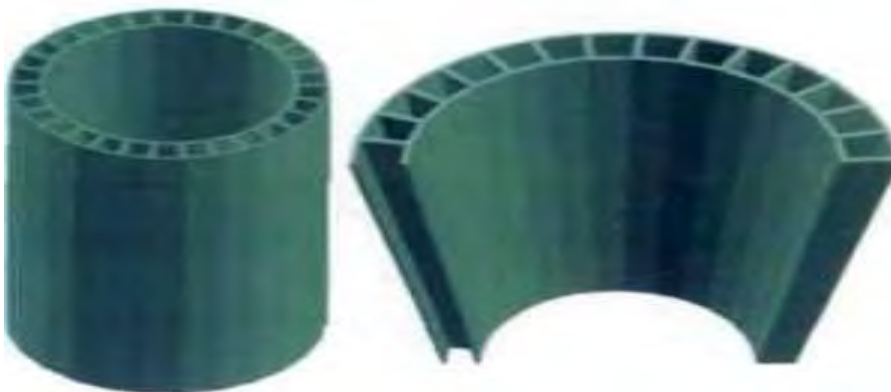
Ümumiyyətlə, hər bir metal nanohissəciyi, ancaq müəyyən bir funksiyanı yerinə yetirir. Məsələn, alüminium nanoporoşokunu raket yanacağına qatdıqda müəyyən olunmuşdur ki, yanmanın sürəti 160 dəfə artır (Şək. 2) [4].

Şək. 2. Alüminium (Al) nanoporoşok raket yanacağında

Gümüş (Ağ) nanohissəciyi də antibakterial və antibakterisid xassəsinə malik olduğundan ondan suyun tərkibindəki zərərli maddələri təmizləmək üçün antioksidant kimi istifadə edilir. Amerikan mühəndisləri tərəfindən deşiklərinin ölçüsü 55 nm olan membran düzəldilmişdir ki, bu da suyun bakteriyalardan təmizlənməsində geniş istifadə olunur. Su molekulunun ölçüsü 0,1 nm, bakteriyaların ölçüsü isə, 60 nm-dən böyük olduğundan membran su molekulunu buraxır, lakin bakteriyayı buraxmır.

Karbon nanoboruları müasir zamanda özlərini nanoelektronikanın əsas materialı kimi göstərmişdir (Şək. 3) [5].

Şək. 3. Karbon nanoboruları (KNB)

Müəyyən olunmuşdur ki, polimer maddələrə KNB əlavə etdikdə materialın bərkliyi, möhkəmliyi, eləcə də Yunq modulu artır. Qatılan KNB-nin miqdarı 1% olarsa, polivinil spirtinin və poli 9-vinil karbazolun Yunq modulu və möhkəmliyi uyğun olaraq 1,8 və 1,6 dəfə artır. Əgər KNB-nin miqdarı 8% olarsa, onda artım 2,8 və 2,0 dəfə olar. Polistirola 1% KNB qatdıqda elastiklik modulu 36-42% artar. Çoxlaylı karbon boruları (ÇKNB) da demək olar ki, eyni effekti verir. Burada, möhkəmlikdən başqa, istilikkeçirmə və digər termodinamik xassələr də dəyişir. Polipropilənə 1% ÇKNB əlavə etdikdə polimerin istilikkeçiriciliyi artır və yanma qabiliyyəti aşağı düşür. Poliamid-6 plastmasına 5% ÇKNB əlavə etdikdə plastmanın istiliyə davamlılığı artır.

Karbon nanoboruları karkas quruluşlu olub karbonun yeni allotrop formasıdır. Onların içərisi boş olduğundan ora fulleren (C_{60}) daxil etmək olar. Nanotexnologiyada daxiletmə əməliyyatı interkalyasiya adlanır. Belə nanoboruların elektrik xassələri içi boş olan nanoboruların elektrik xassələrindən fərqlənir. Belə quruluşları göstərmək üçün xüsusi kimyəvi işarələmələrdən istifadə olunur. Məsələn, GdC₆₀SWNT onu göstərir ki, (SWNT-Single Wall Nano Tube), içərisində Gd elementi olan fullerenin birlaylı nanoboruya interkalyasiyası. Nanoboruya nəinki ayrı-ayrı atom və molekulları, hətta maddələr də doldurmaq olar. Təcrübələr göstərib ki, heç olmasa bir ucu boş olan nanoboru kapilyarlıq xassəsinə malikdir, yəni o, maddələri özünə çəkə bilər. Məhz bu xassəsinə görə nanoborudan mikroskopik konteyner kimi istifadə etmək olar. Belə konteynerlər vasitəsilə bioloji aktiv maddələri: zülalları, zəhərli qazları, yanacaqın komponentlərini, hətta ərmiş metalları da daşımaq olar. Dərman pereparatlarını da deyilən üsulla daşımaq mümkündür. Müasir texnologiya belə sxemlərin reallaşmasına artıq hazırdır.

Müasir dövrdə mikroelektronikada adi diodları almaq üçün əvvəl kimyəvi təmizləmə, sonra fotolitoqrafiya əməliyyatları, vakuumba termiki tozlandırma və s. kimi çoxlu əməliyyatlar aparılır. Demək olar ki, ən azından 8 texnoloji əməliyyat aparılır. Nanoboru vasitəsilə diod almaq üçün cəmi bir əməliyyat aparılır. Bu əməliyyat isə nanoborunun əyilməsindən ibarətdir. Nanobillboard kompaniyası nanotexnologiyanın köməyi ilə yaradılmış ən yaxşı məhsulun siyahısını tərtib etmişdir: üzvi maddədən hazırlanmış işıqsüalandırıcı diodlardan təşkil olunmuş displey olduqca nazik və yüngüldür, ona görə də cib kompüterlərində, rəqəmsal fotoaparət və kameralarda, həmçinin hərbi sahədə rabitə vasitələrində istifadə oluna bilər. Displeyə müxtəlif bucaq altında baxarkən xəyalın keyfiyyəti itmir [6].

Antibakterial nanoörtüklər və nanoemulsiyalar

Süni yaradılmış dərman daşıyıcıları-nanokapsullar (ölçüləri 100-600 nm tərtibindədir). DNT, zülal və başqa biomolekulların ekspress analizlərini apan, diametri bir neçə on nm-dən bir neçə yüz nm-ə bərabər kanalları olan nanomayeli sistemlərdir. Takt tezliyi 1QHs olan nanoelektron qurğuları aşağıdakılardır: müxtəlif ossilyatorlar, nanometr ölçüdə yaddaş modulları, nanoboru əsasında vericilər və s. Bu qurğular, əsasən, silisium altlığında elektron-şüa litoqrafiyası üsulu ilə hazırlanmışdır. Takt tezliyi 1QHs olan nanoelektron qurğuları əldə edilmişdir.

Nanoheterostruktur əsasında fotoelektrik çeviricisi

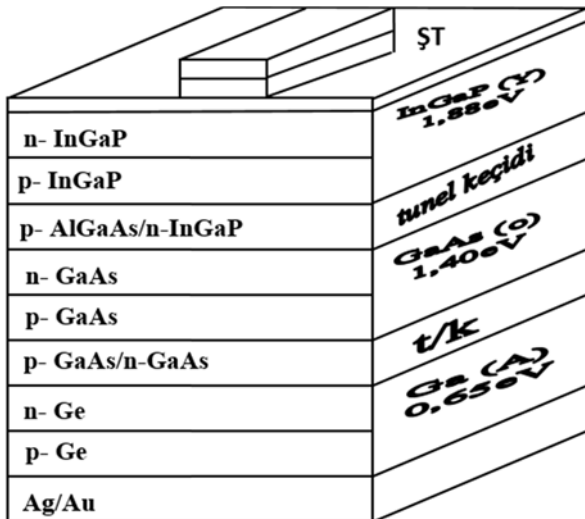
Hazırda bütün dünyanı bürüyən global enerji böhranı alternativ enerji mənbələrindən istifadəni ön plana çəkir. Ənənəvi enerji mənbələri neft, qaz, daş kömür artıq tükənmək üzrədir. Hətta günəşin nüvə reaksiyasını qidalandıran təbii hidrogen belə tükənəcəkdir. Digər tərəfdən ənənəvi enerji mənbələrindən istifadə zamanı ətrafa külli miqdarda zərərli qazlar və digər ziyanlı maddələr atılır ki, bu da insanlara zərər verməklə yanaşı, parnik effektini gücləndirməklə iqiqat ziyan vurur.

Günəş enerjisi özünün potensialı, stabilliyi və ehtiyatına görə digər alternativ enerji növlərindən fərqlənir. Gözlənilir ki, XXI əsrdə istehlak olunacaq elektrik enerjisinin 50%-dən çox hissəsi günəş batareyaları vasitəsilə istehsal olunacaqdır.

Nanostrukturulu günəş fotoçeviricisinin bir kaskadının ümumi görünüşü Şək.4-də göstərilmişdir. Aşağı hissə n-Ge, p-Ge-dan ibarət olub qadağan olunmuş zonanın eni 0,65 eV-a

bərabərdir. Orta element n-GaAs və p-GaAs-dən təşkil olunmuşdur və $E_g = 1,4$ eV tərtibindədir. Yuxarı element isə n - və p - tip InGaP birləşməsindən təşkil olunmuş və qadağan zonanın eni 1,88 eV-a bərabərdir. Elementlər arasında keçiriciliyi p-GaAs/n-GaAs və p-AlGaAs/n-InGaP kimi tunel keçidləri təmin edir. Kaskadların ümumi sayını artırıdığca hasil olunan enerjinin gücü də artır. Digər tərəfdən bir kaskadın ümumi sahəsi 2 mm^2 olduğundan ucuz Frenel linzalarından istifadə etməklə günəş şüalarını konsentrasiya etmək olur.

Nəhayət, nanokompozitli polimer materiallar mobil telefonlarda da istifadə olunur. Belə mobil telefon sınımr, rəngi getmir və onu istənilən formaya salmaq olur, hətta kürə formasını da alır (Şək. 5) [7].

Şək. 4. Nanoheterostrukturlu fotoçevirici

Şək. 5. Nanokompozit qatılmış polimerdən hazırlanmış hərbi sahədə istifadə olunan rabitə vasitəsi

Çinlilərin VIII əsrdə kəşf etdikləri “qara pudra” - nanohissəciklər nanotexnologiyanın o dövrdəki nailiyyəti idi. Onlar bu nanohissəciklərdən hərbi sahədə barıt kimi istifadə etmişdilər. Çin alimlərinə görə, qara pudranın – nanohissəciklərin ölçüləri kiçildikcə barıtın alışma sürəti də böyüyür.

Orta əsrlərdə Suriyanın paytaxtı Dəməşqdə həddən artıq möhkəm və iti hərbi alət olan qılınc – qalxan düzəldilirdi ki, bunu da sırr olaraq saxlayır, ancaq nəsilədən – nəsilə ötürürdülər. Həmin dövrdə Hindistan və Yaponiyada da müxtəlif hərbi alətlər düzəldilirdi, lakin möhkəmliklərinə görə Suriyada düzəldilən alətlərdən geridə qalırdı. Sonralar bu düzəldilən alətlərin keyfiyyət analizləri aparılmış və müəyyən olunmuşdur ki, Hindistan və Yaponiya alətlərinin tərkibi polad, dəmir və karbondan ibarətdir. Yəqin burada karbon dedikdə, qrafen layları şəklində birləşmələr başa düşülür. Lakin alman alimləri Suriya materiallarını turşuda həll etməklə dəqiq müəyyən etdilər ki, Dəməşq alətlərinin tərkibi polad, dəmir və nanoborulardan ibarətdir. Dəməşq poladının tərkibindəki nanoboruların içərisinə sement də doldurulmuşdur. Sementin nazik lifləri nanoboruları bir – biri ilə birləşdirərək materiala möhkəmlik və elastiklik verir.

Azad Mirzəcanzadənin rəhbərliyi altında bir qrup Azərbaycanlı alim neft hasilatını artırmaq məqsədilə dəmir və alüminium nanohissəciklərinin təsiri ilə neftçıxarmada qazayılması prosesinin intensivliyinin artırılması prosesini öyrənmişlər [1]. Nanohissəciklər təkcə neftçıxarmada yox, digər sahələrdə də geniş tətbiq olunur.

Dəmir elementi istənilən halda fauna üçün zəhərli deyildir, torpaq, çay, dəniz və dağlarda kifayət qədərdir. Torpağın tərkibində trixloretilen, karbon tetraxlorid, dioksinlər, difenillər və s. kimi zəhərli maddələr xeyli miqdardadır. Dəmir nanohissəciyini torpağa qatanda onlar belə zəhərli maddələrlə reaksiyaya girir, nəticədə ya zərərsiz komponentlərə parçalanır, ya da neytral maddələr yaranır. Kimyəvi reagentlərə nisbətən nanohissəciklərin effektivliyi xeyli yüksək, zərərsizləşdirmə

vaxtı isə xeyli qısadır. Digər tərəfdən dəmir nanohissəcikləri torpağı radiasiya və kimyəvi çirklərdən də təmizləyir.

Nanohissəciklər, nanoborular, ümumiyyətlə nanoquruluşlar bütün sahələrdə, o cümlədən maşınqayırma, elektronika və moptoelektronikada, informatika, energetika, kənd təsərrüfatı, səhiyyə, ekologiya, hərbi və s. sahələrdə tətbiq olunur.

Nanoborular əsasında nanoboyalar alınmışdır [3]. Nanoboyalar adi boyalara nisbətən yüksək temperatura davamlılığı ilə seçilir. Karbon nanoboruları qatışdırılmış nanoboyalar elektromaqnit dalğasını udur, yaxud səpələyir. Ona görə də nanoboyalar vasitəsilə hərbi təyyarələri radardan yayındırmaq, yaxud onları görünməz etmək olar. Nanoborular və digər nanohissəciklər əsasında öz-özünü söndürən boyalar da almaq mümkündür. Polivinil spirtinə və polivinil karbazola uyğun olaraq, 1% və 8% nanoboru qatılırsa, onların həm Yunq modulları, həm də möhkəmlikləri artır. Nanoborunun uclarına 1,7 V gərginlik verdikdə, o, suyu buraxır. Nanoborular vasitəsilə suyu təmizləmək, eləcə də dəniz suyundan içməli su almaq olar. Dağlarda yerləşən hərbi hissələrdə, su olmayan yerlərdə buluddan nanoborular vasitəsilə içməli su əldə etmək mümkündür.

Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin Milli Aerokosmik Agentliyi tərəfindən platin silisidi-silisiyum nanokontaktı əsasında infraqırmızı oblastda işləyən Şottki fotoqəbuledicisi işlənib hazırlanmışdır və bunun əsasında tank əleyhinə hərbi sursat düzəldilmiş, Rusiya istehsalı olan БРДМ maşınında digər komplektə olunmuş qurğularla birgə yerləşdirilmişdir (Şək. 6).

Şək. 6. Tank əleyhinə hərbi maşın

Qeyd edək ki, hərbi maşın 4 raket mərmii ilə təchiz olunmuşdur. Raketlər at-unut tiplidir. Yəni qarşı tərəfdən 4 düşmən tankı gəlicsə, raketi həmin istiqamətə yönəltmək kifayətdir.

Ümumiyyətlə, nanohissəciklər istər hərbi sahədə, istərsə də sənayenin digər sahələrində geniş tətbiq olunur:

- Alüminium (Al) nanohissəciyini raket yanacağına qatanda sürət artır;
- Titan (Ti) nanohissəciyi vasitəsilə qumbaraların gücünü artırmaq olar;
- Mis (Cu) nanohissəciyi yüksək əksətdirmə qabiliyyətinə malikdir, ona görə də lazer hərbi texnikasında istifadə oluna bilər.

Nəticə

Nanoborular ballistik keçiriciliyə malik olduğundan hərbi istifadə olunan cihazları təşkil edən mikrosxemlərin ölçülərini kiçiltmək olar, eyni zamanda bu enerji sərfini də azalda bilər. Nanohissəciklərdən istifadə etməklə nanoboyalar yaratmaq olar ki, bunun vasitəsilə də hərbi texnikaları, məsələn, hərbi təyyarələri, tankları rəngləmək və beləliklə, onları lidar, yaxud radar

sistemlərindən qorumaq olar. Belə boyalarla rənglənmiş hərbi tikililərdə yanğın baş verərsə, onlar öz-özünü söndürə bilirlər. Nanoborular poladdan möhkəm olduqlarına görə onlardan zirehli gödəkcələr hazırlamaq olar. Belə gödəkcələrin çəkisi yüngül, möhkəmliyi isə hazırda istifadə olunan materiallardan daha çoxdur. Nanoborudan hazırlanmış gödəkcəyə güllə dəyərsə, o, güllənin kinetik enerjisini bütün səth boyunca payladığından daxili orqanları zədələyə bilməz. Nanoheterostruktur əsasında hazırlanan günəş batareyalarının faydalı iş əmsalını 83%-ə qədər artırmaq olar.

Ədəbiyyat

1. Мирзаджанзаде А.Х. и др. Изучение влияния наночастицы железа и алюминия на процесс повышения интенсивности газовой выделенной в нефтедобыче // Bakı Universitetinin Xəbərləri, № 1, 2005, с.5-13.
2. Елецкий А.В. Углеродные нанотрубки // Успехи физических наук том 167, 1997, №9, с.945.
3. Юдин В.Е., Бугров А.Н., Диденко А.Л., Смирнова В.Е., Гофман И.В., Кононова С.В., Кремнев Р.В., Попова Е.Н., Светличный В.М., Кудрявцев В.В. Композиты мультиблочного (сегментного) алифатического полиэфиримида с наночастицами диоксида циркония. синтез, механические и перапорационные свойства // Высокомолекулярные соединения, Серия Б, 2014, том 56, № 6, с. 1-8.
4. Cliff M., Tepper F., Lisetsky V. Ageing Characteristics of Alex Nanosize Aluminum / 37th AIAA Joint Propulsion Meeting, 8-11, July 2001, Salt Lake City, 2001.
5. Maharramov A.M, Abasov F.P, Shirin-zada A.A, Kazimov N.F. Technology of Obtaining PtSi-Si Structures and Photoelectric Properties // Journal of Applied Physics and Nanotechnology, volume 1, issue 1.003, 2018.
6. Hong, Seunghun, Myung, S. Nanotube Electronics: A flexible approach to mobility // Nature Nanotechnology, 2 (4): 2007, pp. 207-208.
7. Şirin zadə A.Ə., Rəhimov R.M., Kazimov N.F. Geniş spektrli nanohissəciklər əsasında nanoörtüklərin yaradılması / Xəzərneftqazyataq – 2014, elmi- təcrübi konfrans, 24-25 dekabr, 2014-cü il, s.288-291.

Аннотация

Применение нанотехнологий в военной промышленности Эльчин Керимов, Насими Казимов, Севиндж Мусаева

В статье речь идет о применении современных нанотехнологий в военном деле, научно обосновывается применение новых нанотехнологий в военной науке.

Ключевые слова: нанотехнология, температура плавления, резистор, квант сопротивления, кристаллическая решётка, нанотрубки.

Abstract

The application of nanotechnology in military industry Elchin Kerimov, Nasimi Kazimov, Sevinj Musaeva

The article deals with the priming of modern nanotechnologies in military affairs, scientifically justifies the application of new nanotechnologies in military science.

Keywords: nanotechnology, nanotubes, nanoparticles, laser technology, rocket, gunpowder.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 08.08.2018

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 22.08.2018

Çapa qəbul edilmişdir: 20.09.2018

UOT 911

BÖYÜK QAFQAZIN CƏNUB YAMACI TƏBİİ LANDŞAFTLARININ ANTROPOGEN TRANSFORMASIYASININ EKOGEOMORFOLOJİ TƏHLİLİ

Ramilə Əliyeva

Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi

E-mail: ramile-eliyeva@mail.ru

Xülasə. Məqalədə ekogeomorfoloji və ekzodinamik proseslərin Böyük Qafqazın cənub yamacı və ətraf düzənliklərinin təbii landşaftlarını antropogen transformasiyasının müxtəlif aspektləri təhlil edilir. Xüsusilə, region üçün tərtib etdiyimiz meyllilik, baxarlıq, səthi və dərinə parçalanma xəritələrinin informasiyaları ilə landşaftların diferensiasiya və transformasiyası təhlil edilir.

Açar sözlər: landşaft, transformasiya, diferensiasiya, antropogen təsirlər, kosmik şəkillər, dəşifrəmə, təbii kompleks, ekogeomorfolojiya.

Hazırda təbii və antropogen landşaftların şaquli və üfüqi diferensiasiyasının düzgün mexanizmini vermək üçün riyazi kartoqrafik metodlardan istifadə çox böyük praktiki və elmi əhəmiyyətə malikdir. Tədqiq olunan obyektə müxtəlif tikinti işlərinin, nəqliyyat yollarının, hərbi obyektlərin tikintisində landşaftların baxarlılıq, meyllilik, səthi və dərinə parçalanma xəritələri ilə əlaqələndirilməsi və bunun əsasında landşaftın struktur funksional xüsusiyyətlərinin dəqiq müəyyənləşdirməsinin elmi əsaslarının hazırlanması olduqca vacibdir [1, 2].

Böyük Qafqazın cənub yamacı üçün tərtib olunan baxarlılıq, meyllilik, səthi parçalanma və böyükmiqyaslı müasir landşaft xəritələri həmin regionda bir sıra hərbi işlərin planlaşdırılmasında misilsiz əhəmiyyətə malikdir.

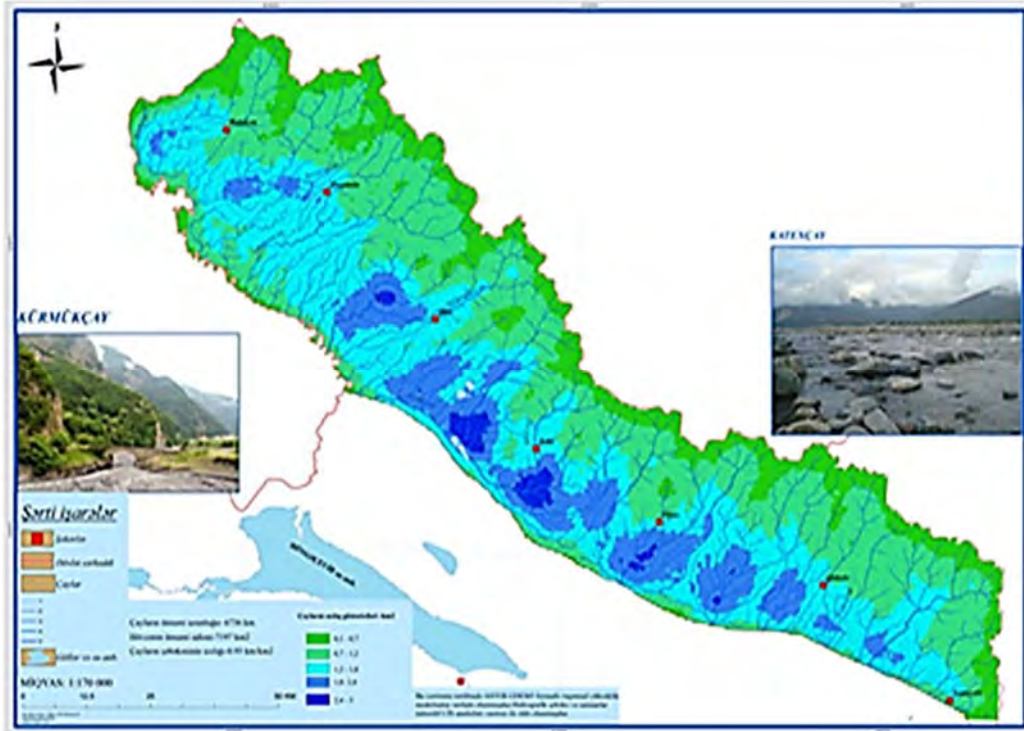
Böyük Qafqazın cənub yamacı və ona bitişik dağətəyi düzənliklərin ekoloji problemləri və onların landşaftlarla bağlılığının müxtəlif aspektləri B.Ə.Budaqovun, A.A.Mikayılovun, M.A.Müseiyobovun, R.Q.Daşdiyevin, E.K.Əlizadənin, Y.Ə.Qəribovun, İ.İ.Mərdanovun, C.S.Məmmədovanın əsərlərində əks olunmuşdur. Lakin bu problemin meyllilik, baxarlılıq, parçalanma və s. ilə asılılığı xüsusi tədqiqat işi olmamışdır. Məqalənin əsas məqsədi bu problemin bəzi məsələlərinin həll edilməsinə yönəlmişdir.

Böyük Qafqazın cənub yamacının meyllilik və baxarlılıq xəritələrinin tərtibində ABŞ-ın ESRI şirkətinin ArcGis 10.3 versiyalı CİS program təminatından istifadə olunmuşdur.

Yüksək dağ çəmənləri qurşağında da, yağıntuların və rütubətlənmə əmsalının yüksək olması kifayət qədər yüksək dayanıqlılığa malik subalp, alp çəmənləri landşaftlarının yaranmasına zəmin yaradır [3, 4]. Sel ocaqlarının daha çox yarandığı orta dağlığın kəskin pozulmuş meşə landşaftlarında, bir qayda olaraq, əksər çay hövzələrində (Kürmük, Daşağıl, Balakənçay, Əyriçay və s.) yağıntuların maksimum miqdarı müşahidə edilir. Sürüşmələrin yayıldığı cənub və cənub-şərq ekspozisiyalı yamaclarda qrunt sularının payı alçaq dağlıqda və dağətəyi qurşaqda daha böyük kəmiyyətə malik olur [5, 6].

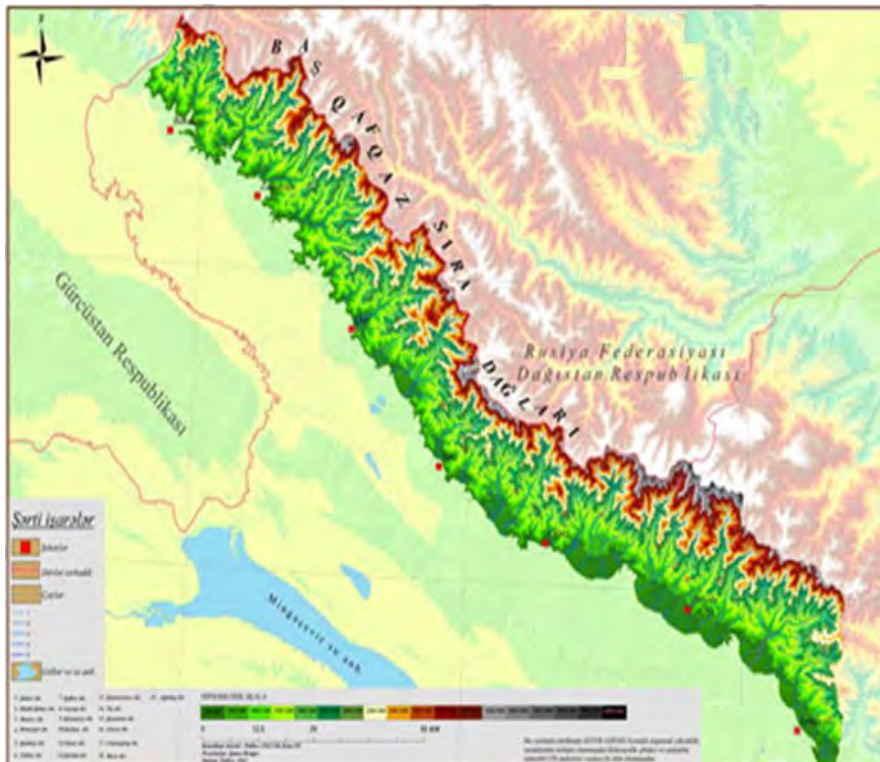
ArcGIS program təminatı əsasında tərtib etdiyimiz Böyük Qafqazın cənub yamacının çay şəbəkəsinin sıxlığı və hipsometrik pillələr xəritəsinin (Şək. 1) təhlili göstərir ki, təbii landşaftların şaquli sırası və şaquli struktur tipləri hipsometrik pillələr üzrə müvafiq ardıcılıqla bir-birini əvəz edir.

Respublikanın bütün dağlıq regionlarında olduğu kimi, burada da 500 m-ə qədər mütləq hündürlüklərdə başlıca olaraq təkrar törəmə mənşəli keçmiş meşələrin yerində yaranan çöl, meşə-çöl, meşə-kolluq, nisbətən rütubətli çay dərələrində isə meşə landşaftları formalaşır. 500-1500 m yüksəkliklərdə isə başlıca olaraq meşə-çöl, palıdlı-vələsli, vələsli-fıstıqlı və fıstıqlı meşələr, 1500-2000 m yüksəkliklərdə yüksək dağ meşələri, meşədən sonrakı antropogen mənşəli meşə-çəmənələr, 2000-3000 m yüksəkliklərdə subalp, alp çəmənlikləri və daha yüksək sahələrdə isə subnival və nival komplekslər formalaşır [4, 7].

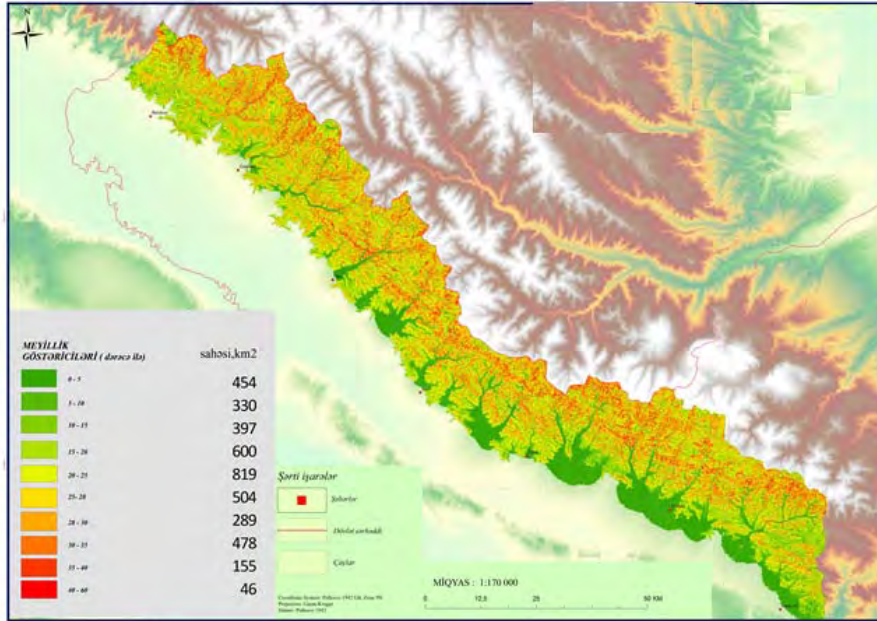
Şək. 1. Böyük Qafqazın cənub yamacı və ətraf düzənliklərdə çay şəbəkəsinin sıxlığı xəritəsi

Yüksəklik artdıqca müvafiq olaraq ekzodinamik proseslərin aktivliyi, ekoloji gərginlik, sel və sürüşmə riskləri çoxalsa da, antropogen təzyiqli xeyli azalır. Əhalinin sayı, yaşayış məskənlərin sahəsi, təsirin sferası nə qədər azalsa da, ekstremal, fəlakətli proseslərin baş vermə təhlükəsi çoxalır. Hipsometrik xəritənin məlumatları ilə geomorfoloji, sel və sürüşmə xəritələrinin müqayisəsi göstərir ki, (Şək. 2) sel ocaqlarının 70%-ə yaxını orta, qalanı isə yüksək dağlıqda formalaşır. Sürüşmələrin isə böyük əksəriyyəti alçaq (65%) və orta dağlıqda (30%-ə yaxın) yaranır.

Şək. 2. Böyük Qafqazın cənub yamacının Hipsometrik xəritəsi

Tərtib etdiyimiz meyillik xəritəsi (Şək. 3) ekoloji cəhətdən yüksək gərginliyə malik regionların aşkar edilməsində böyük rol oynayır. Bir qayda olaraq, yüksək meyilliyə malik ($40-45^\circ$ və daha çox) ərazilərdə aktiv qravitasiya prosesləri, xüsusilə uçqunlar üstünlük təşkil edir.

Şək. 3. Böyük Qafqazın cənub yamacının meyillik xəritəsi

Torpaq səthi, kövrək, davamsız süxurlar yuyulur. Landşaft vahidlərinin sərhədləri pozulur. $15-20^\circ$ və daha çox meyilli sahələrdə rütubətin toplanması, saxlanma imkanları artdığına görə meşə və çəmənlərin sabit, dayanıqlı vahidləri əmələ gəlir. Bununla yanaşı, belə meyilliyə malik ərazilərdə, həm də sürüşmələrin yaranmasına potensial şərait olur (Şək. 4).

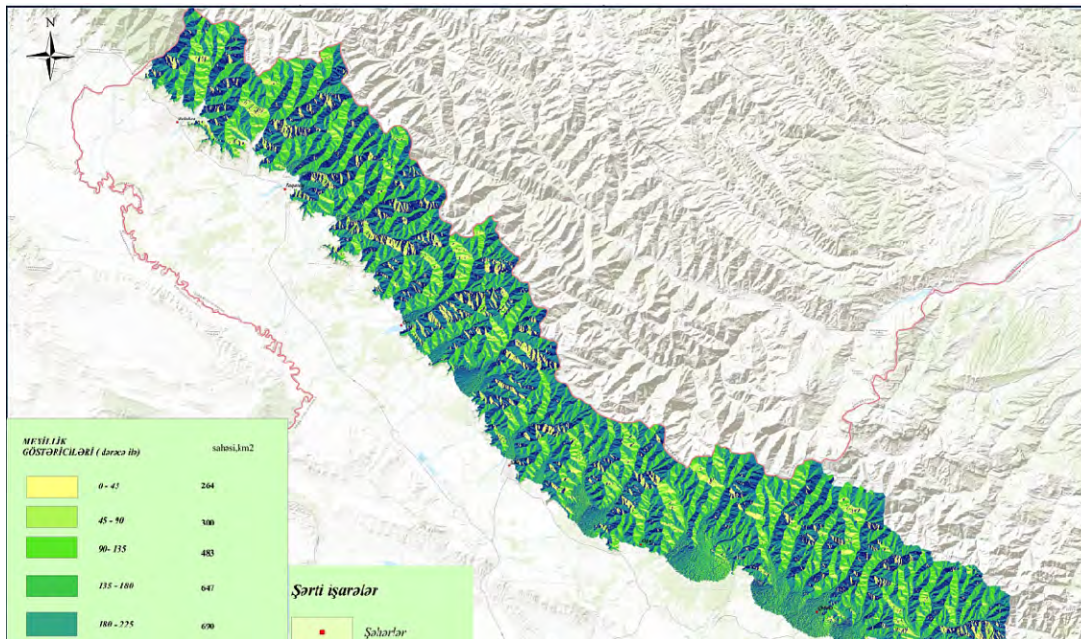

Şək. 4. Böyük Qafqazın cənub yamacı və ətraf düzənliklərinin geomorfoloji xəritəsi
(B.Ə.Budaqov, M.A.Museyibov, N.Ş.Şirinov, Milli Atlas 2014)

Xüsusilə, Ağsuçay, Girdimançay, Axoxçay və s. hövzələrdə bu prosesin inkişafına daha real imkanlar var. Meyllilik azaldıqca landşaftların deqradasiya, eroziya, sürüşmə riski də müvafiq olaraq azalır. 0-5° meylliyə malik (454 kv.km) ərazidə daha sabit landşaftlar formalaşır, tamamilə mənimsənilir, demək olar ki, sürüşmə müşahidə olunmur. Meylliliyi 5-10° olan ərazilər aqrolandşaftların, bağ-plantasiyaların, seliteb landşaftların yaranması üçün çox əlverişlidir. Bu regionlarda yaranan eroziya, sürüşmə və s. neqativ proseslər çox ciddi fəsadlar törətmir.

ArcGIS əsasında tərtib etdiyimiz baxarlılıq xəritəsi (Şək. 5) landşaftların həm şaquli diferensiasiyası, həm də məhəlli fərqlərinin yaranmasını müəyyən etməyə imkan verir. Dağ-meşə landşaftlarının müxtəlif tiplərində baxarlılıqdan asılı olaraq, landşaftların dəyişməsinin təhlili göstərir ki, eyni mütləq yüksəklikdə dağ-meşə landşaftlarının kiçik məkanda bir neçə məhəlli tipi yaranır.

Dəmiraparan çayı hövzəsində 800-1000 m hündürlükdə 0°, 45° və 315° azimutlu baxarlılığa malik ekspozisiyalarda rütubətin çox toplanmasından asılı olaraq, tamamilə fıstıqlı meşə landşaftı, 90°, 125° və 180° azimutlu baxarlılığa malik ekspozisiyalarda, fıstıqlı-vələsli, qismən vələsli və palıd qarışığı meşələr, baxarlığı 180°, 225° azimutlu yamaclarda isə, əsasən palıdlı və palıdlı-vələsli meşələr yaranır. Kişçay, Əyriçay, Katexçay hövzələrində 1000-1500 m mütləq hündürlüklərdə 180°, 125° və 135° azimutlu baxarlılığa malik yamaclarda palıdlı meşələr böyük üstünlüyə malikdir (Şək. 5). Lakin rütubətin daha çox toplanışı şimal və ona yaxın meylliyə malik yamaclar regionun bütün ərazisində fıstıqlı meşələrlə təmsil olunur. Bu xüsusiyyət çəmən landşaftlarına da şamil edilə bilər. Şimal ekspozisiyalı yamaclarda ot örtüyünün hündürlüyü cənub yamaclardan xeyli yüksək olur.

Şək. 5. Böyük Qafqazın cənub yamacının baxarlılıq xəritəsi

Nəticə

Müxtəlif baxarlılığa, meylliyə, parçalanma dərəcəsinə malik yamaclarda formalaşan landşaftların təhlili göstərir ki, ekzodinamik proseslərin aktivliyi, landşaftların deqradasiyası və pozulması, sel və sürüşmələrin yaranması, yamacların morfometrik göstəriciləri ilə sıx bağlıdır. Belə ki, şimal (0°), şimal-qərb (315°), şimal-şərq (45) ekspozisiyalı yamaclarda rütubətin daha artıq toplanması sürüşmə riskini daha da yüksəldir. Xüsusilə, Girdimançay hövzəsində apardığımız tədqiqatlar nəticəsində müəyyən etmişik ki, buradakı sürüşmələrin 70%-ə yaxını şimal-şərq yamaclarda yaranır. Cənub baxarlılığa malik yamaclarda isə daha çox insolyasiya və radiasiya qəbul etdiyi üçün onların məhsuldarlığı da yüksək olur.

Ədəbiyyat

1. Мусейбов М.А. Ландшафты Азербайджанской Республики. БГУ, 2011, 138 с.
2. Qəribov Y.Ə. Azərbaycan Respublikasının landşaftlarının antropogen transformasiyası. Bakı, 2011, 300 s.
3. Будагов Б.А., Современные ландшафты Азербайджана. Баку: Элм, 1988, 136 с.
4. Будагов Б.А., Микаилов А.А., Развитие и формирование ландшафтов Юго-Восточного Кавказа в связи с новейшей тектоникой. Баку: Элм, 1985, 176 с.
5. Qəribov Y.Ə. Azərbaycan Respublikasının təbii landşaftlarının optimallaşdırılması. AzTU, 2012, 216 s.
6. Süleymanov M.Ə. Azərbaycanın təbii antropogen landşaftlarının coğrafi qanunauyğunluqları. Bakı, 2005, 248 s.
7. Кучинская И.Я. Ландшафтно-экологическая дифференция горных геосистем. Баку, 2011, 195 с.

Аннотация

Экогеоморфологический анализ антропогенной трансформации современных ландшафтов южного склона Большого Кавказа

Рамиля Алиева

В статье анализируются основные вопросы изменения и антропогенная трансформация современных естественных ландшафтов южного склона Большого Кавказа под влиянием экогеоморфологических факторов.

Ключевые слова: ландшафт, трансформация, дифференциация, антропогенные факторы, экогеоморфология, природные комплексы.

Abstract

Ecogeomorphological analysis of the anthropogenic transformation of the natural landscapes of the southern slope of the Greater Caucasus

Ramila Alieva

The article analyzes the main issues of change, and the anthropogenic transformation of the natural landscapes of the southern slope of the Greater Caucasus under the influence of ecogeomorphological factors.

Keywords: landscape, categories of transformation, anthropogenic influences, space pictures, differentiation, ecogeomorphology.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 02.08.2018

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 17.08.2018

Çapa qəbul edilmişdir: 04.09.2018

UOT 159.9

AZƏRBAYCAN ƏHALİSİNDƏN TƏŞKİL OLUNMUŞ HƏRBİ DƏSTƏLƏR ƏRƏB-SASANI MÜHARİBƏLƏRİNDƏ

tar.ü.f.d Ramil Ağayev

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

E-mail: ramilmahir@gmail.com

Xülasə. Məqalə Azərbaycan əhalisindən təşkil olunmuş hərbi dəstələrin VII əsrin birinci yarısında Ərəb-Sasani müharibələrində iştirakına həsr olunur. Bu hərbi dəstələr ərəb-müsəlman qoşunlarına ləyaqətli müqavimət göstərmiş və Azərbaycanın hərbi tarixində dərin bir iz qoymuşlar.

Açar sözlər: Azərbaycan, Sasanilər, Ərəb xilafəti, Kadisiyyə döyüşü, Ktesifon döyüşü.

Ərəb xilafəti (630-1258) bərqərar olduqdan sonra müsəlman ərəblər İslam dinini yaymaq və dövlətin ərazisini genişləndirmək üçün Ərəbistan yarımadası hüduqlarını aşaraq Bizans (395-1258) və Sasanilər (226-651) kimi qüdrətli imperiyalarla müharibələrə başladılar. Ərəblərin Sasani orduları üzərində ilk qələbələrini Raşidi xəlifələri (Əbu Bəkr, Ömər, Osman, Əli) dövrünə (632-661) təsadüf edir. Artıq 633-cü ildə ərəb ordusu İraq tərəfdən Sasani imperiyasının hüduqlarına daxil oldu və ilk xırda toqquşmalardan sonra qısa vaxt ərzində imperiyanın bir çox əyalətlərini ələ keçirdi.

Bir sıra ərəbdilli müəlliflərin (əl-Kufi, əl-Yəqubi, ət-Təbəri, əl-Bələzuri və b.) əsərlərində, eləcə də dövrümüzə qədər gəlib çatmış yeganə yerli mənbə olan Musa Kalankatlının “Albaniya tarixi”ndə verilən məlumatlara görə, Ərəb-Sasani müharibələrində Azərbaycan əhalisi də ərəblərə qarşı mübarizədə Sasanilərə yaxından kömək etmişdir. Azərbaycanın cənubundan toplanan qoşuna Mehran, şimalından – ərəblərin Arran adlandırdığı Albaniyadan yardıma gedən dəstələrə isə Cavanşir başçılıq etmişdir.

Ərəbdilli tarixçilərin əsərlərində, Ərəb-Sasani müharibələrin ilk dövrlərində Cənubi Azərbaycandan olan döyüşçülərin ərəblərə qarşı mübarizəsi ilə bağlı maraqlı məlumatlarda rast gəlinir. Məsələn, Əsəm əl-Kufi (926-cı ildə vəfat etmişdir) özünün “Kitab əl-futuh” (“Fəthlər kitabı”) adlı əsərində yazır ki, hələ Kadisiyyə (Qadisiyyə) döyüşündən bir neçə il əvvəl (633-cü ildə) İraq ərazisini idarə edən bəzi Sasani əyanları və sərkərdələri ərəblərə ilkin toqquşmalarda məğlub edilmiş, əsir düşmüş və İslam dinini qəbul etmişdilər. Vəziyyətin getdikcə ağırlaşdığını gören Sasani şahı III Yezdəgird (632-651) tam ümitsizliyə qapılmışdı. Bu zaman, saray əyanları arasında böyük nüfuz sahibi olan Buran adlı xanım çətin vəziyyətdən çıxış yolu axtarmağa başladı. Qeyd etmək lazımdır ki, Buran xanımın şəxsiyyəti haqqında mənbələrin verdiyi məlumatlar bir qədər ziddiyyətlidir. O, çıxış yolunu yardım üçün Azərbaycan hakimi Mehrana müraciət etməkdə görmüşdü. Buran Mehrana yazdığı məktubunda ondan ixtiyarında olan süvari və piyada ordu hissələri ilə ərəblərə qarşı döyüşməsinə xahiş edirdi. O, öz məktubunda xüsusi olaraq Mehrana bildirirdi ki, “əgər sən ərəblər üzərində qələbə qazansan Sasani şahının tacını on il müddətinə sənə başına qoyacam. On ili başa vurduqdan sonra isə sən öz ölkənə dönəcəksən və ətraf ərazilər də sənə hakimiyyətin altına veriləcək” [1, s.133]. Sözlərinə davam edən Əsəm əl-Kufi bildirir ki, Buran xanımın məktubu Mehrana çatanda o, məktuba müsbət cavab verdi və müharibəyə hazırlıq gördü. Mehran tezliklə 80 min nəfərlik qoşunla yola düşdü. Onun ordusunda döyüş filləri də var idi. O, III Yezdəgirdin sarayına gəldikdə şah onu öz yanına çəkdi və onu qiymətli hədiyyələrlə mükafatlandırdı. Müəllif bildirir ki, Mehran ləngimədən ertəsi gün müsəlman ərəb ordusuna qaşdı döyüşmək üçün yola düşdü və Fərat çayı sahilində düşərgə saldı.

Yazılı mənbələrdə Mehranın başçılığı altında Azərbaycan əhalisindən təşkil olunmuş qoşunun müsəlman ordusu ilk toqquşma tarixi və yeri haqqında fərqli məqamlara da rast gəlinir. Əsəm əl-Kufinin verdiyi sonrakı məlumata görə, Fərat çayı sahilində Bənqiya adlı yerdə körpü salan ərəblər çayı keçərək Mehranın ordusu ilə döyüşməyi qərara aldılar. Baş verən bu döyüş Ərəb-Sasani qarşıdurmasında ilk böyük döyüş idi və tarixə “Körpü döyüşü” (“vaqiət əl-cisr”) kimi daxil olmuşdur

[1, s.133-134]. Döyüş ərəblərin qələbəsi ilə başa çatmışdır. Lakin Əsəm əl-Kufi döyüşün dəqiq tarixi və Mehranın sonrakı taleyi haqqında dəqiq məlumat vermir və yalnız əsərinin başqa bir yerində onun öldürülməsindən bəhs edir [1, s.159].

Ayn ət-Tamr adlı Sasani sərhəd məntəqəsində ərəblər növbəti dəfə nizami sasani ordusu ilə qarşılaşdılar. Bəzi mənbələr, Azərbaycan sərkərdəsi və sasani ordusunun baş komandanı olan Mehranı Bəhram Çubinin oğlu kimi təqdim edir. Yazılı mənbələrdə həmin Bəhram Çubinin türklərə böyük rəğbət bəsləməsi haqqında məlumatlara da rast gəlinir. Təsadüfi deyil ki, Bəhram Çubinlə Xosrov Pərviz (590-628) arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə zamanı türklər birincinin, ərəblər isə ikincinin tərəfindən vuruşurdular. Həmin mübarizə zamanı Bəhram Çubin bir il müddətində hakimiyyəti ələ keçirməyə müvəffəq olmuşdu [2, s.317-320].

Ayn ət-Tamrda Mehranla Sasani təbəələri olan xristian ərəblərdən ibarət xalq ordusunun komandanı Akka ibn Əbu Akka arasında fikir ayrılığı yarandı. Ərəbdilli müəlliflərin (ət-Təbəri, ibn əl-Əsir) verdiyi məlumata görə, Akka Mehranı müsəlman ərəblərə qarşı, ilk növbədə onun Azərbaycandan gətirdiyi ordunun deyil, xristian ərəblərin vuruşmasının doğru olacağına inandıra bildi [3, s.65]. Lakin Akka uğursuzluğa düşər oldu, ələ keçirildi və öldürüldü. Akkanın ələ keçirilməsi xəbərini alan Mehran qalanı tərk etdi.

Mehran Fəratın şərq sahilindəki Bəsusiya adlanan yerdə dayandı. Burada ərəblərin çayın şərq sahilinə keçmədiyini gören Mehran özü, çayın o biri sahilinə keçmək qərarına gəldi [3, s.76] Mehran ordunu üç hissəyə (sağ cinah, mərkəz və sol cinah) bölmüşdü. Hər bir dəstənin önündə fillər hərəkət edirdi. Döyüşün əvvəlində Mehranın ordusu müəyyən üstünlük qazandı. Lakin bu zaman, ərəb sərkərdəsi Müsənnə vaxtı ilə onların tərəfinə keçmiş xristianlardan ibarət iki min nəfərlik dəstəni birbaşa Mehranın qərargahı üzərinə göndərdi. Gənc döyüşçülərdən biri Mehranı təqib edərək onu öldürməyə müvəffəq oldu. Baş komandanını itirən sasani ordusu pərakəndə halda geri çəkildi. Müsəlman ərəblər geri çəkilən ordu qalıqlarının çayın o biri tərəfinə çəkilməsinə yol verməmək və onları mühasirəyə almaq üçün çayın üzərindəki körpünü uçurmağa cəhd etdilər. Lakin sasani sərkərdələrindən Firuz ordunun mühasirədən çıxmasına şərait yaratmaq üçün öz dəstəsi ilə geri döndü və onları təqib edənlərə həmlə etdi. Bu zaman, ərəblər xeyli itki verdi. Böyük itki vermələrinə baxmayaraq, döyüş ərəblərin qələbəsi ilə başa çatdı.

Həmin döyüş haqqında məlumata əl-Uşfurinin (854-cü ildə ölmüşdür) “Tarix” əsərində də rast gəlinir. Buradan məlum olur ki, döyüş h.14-cü ilin səfər ayında (635-ci ilin fevral-mart ayı) baş vermişdir və döyüş zamanı Mehran həlak olmuşdur [4, s.129]. Ət-Təbəri bu döyüş haqqında daha müfəssəl məlumat vermişdir. O, döyüşün Buvəyb yaxınlığında, h.13-cü ilin ramazan ayında (634-cü ilin noyabr ayı) baş verdiyini yazır [5, s.470-471]. Bununla belə o da əsərinin başqa bir yerində əl-Uşfurinin qeyd etdiyi kimi, Mehranın 634-cü ildə deyil, 635-ci ildə həlak olduğunu bildirir [5, s.590]. Ət-Təbəri öz əsərində ərəblərin qələbəsini və Mehranın öldürülməsini təənnüm edən şerdən bir parçanı da vermişdir.

İbn əl-Əsir də öz əsərinin ikinci cildində həmin döyüşdən bəhs etmiş və onu Buvəyb döyüşü adlandırmışdır [6, s.288-291].

Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Mehranın həlak olmasından sonra Azərbaycan əhalisindən təşkil olunmuş hərbi dəstələrin qalıqları Rüstəm əl-Azərinin rəhbərliyi altında olan sasani ordusu tərkibində ərəblərə qarşı müqavimət göstərməkdə davam etdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Rüstəmin özü də əslən Azərbaycandan idi. Təsadüfi deyildir ki, bir sıra ərəbdilli müəlliflər (Həmzə əl-İsfahani, əs-Səalibi, əl-Məsudi və başqaları) onu Rüstəm əl-Azəri, onun qardaşını isə Xurzad əl-Azəri adlandırırlar [7, s.122; 8, s.738; 9, s.33].

Mehranın həlak olmasından sonra Azərbaycandan, onun şimal hissəsindən, ərəblərin Arran adlandırdığı Albaniyadan olan hərbi dəstələr ön plana çıxır.

Dövrümüzə qədər gəlib çatmış yeganə yerli mənbə olan Musa Kalankatlinin “Albaniya tarixi” əsərində Ərəb-Sasani müharibələrini başlanğıc dövrü və bu müharibədə Azərbaycan əhalisinin – Cavanşirin başçılığı ilə albanların iştirakına dair müfəssəl məlumatlara rast gəlinir. Müəllifin yazdığına görə, sonuncu Sasani şahı III Yezdəgirdin hakimiyyəti dövründə çoxsaylı ərəb ordusu onun torpaqlarına daxil oldu. Ərəblərin hücumlarını dəf etməyə çalışan III Yezdəgird Sasaniyə tabe olan

və yaxud onun nüfuz dairəsində olan ölkələrin hakimlərindən yardım istədi. Albaniya hökmdarı Vraz Qriqor (629-642) da özünün ikinci oğlu Cavanşiri ərəblərə qarşı mübarizədə Sasanilərə yardım etmək üçün III Yezdəgirdin hüzuruna göndərmək qərarına gəldi. Mənbənin verdiyi məlumata görə, sasanı ordusunun baş komandanı (sepəhsalar) Rüstəm 634-cü ildə Cavanşiri hörmətlə qarşılamaş və onu şəxsən III Yezdəgirdə təqdim etmişdir. III Yezdəgird isə Cavanşiri “Albaniyanın sərkərdəsi” rütbəsinə layiq görmüşdür [10, s.127]. Cavanşir Rüstəmin başçılıq etdiyi sasanı ordusunun tərkibində ərəblərə qarşı bir neçə döyüşdə iştirak etmişdir. Cavanşirin başçılıq etdiyi dəstələrin ərəblərlə ilk qarşılaşması 636-cı il Kadisiyyə (Qadisiyyə) döyüşündə baş vermişdir. “Albaniya tarixi”nin verdiyi məlumata görə, Cavanşir Dəclə çayını keçərək Beh Qubad dairəsinə gəldi. O, özünün ordusuna güvənərək belə hesab edirdi ki, bütün cənub (ərəb) ordusunu “ayaqlayacaq” [10, s.127]. O, öz düşərgəsini indiki İraq ərazisinə uyğun gələn “Ölü sular” adlanan “əl-Bətaix” (“Bataqlıqlar”) gölünün sahilində saldırdı. Ərəblər irəliləyəndə Cavanşir onları qarşılayıb hücumlarını müvəffəqiyyətlə dəf edirdi. Musa Kalankatlı yazır: “Albaniya sərkərdəsi Cavanşir öz igid döyüşçüləri ilə onların səfləri içərisinə soxulub düşmənlərindən ikisini yerə sərtdi, özü isə üç ağır yara aldı, atı isə dörd yerdən yaralandı. Düşmən onu quduz bir kinlə Fərat çayınadək təqib etdi, o, isə həmlələri dəf edərək çayı üzüb keçdi” [10, s.127]. Lakin Cavanşirin şəxsi şücaətinə və onun ixtiyarındakı döyüşçülərin cəhdlərinə baxmayaraq, sasanilər döyüşdə məğlub oldular. Beləliklə, Kadisiyyə (Qadisiyyə) döyüşü ərəblərin qələbəsi ilə başa çatdı, sasanı ordusunun baş komandanı Rüstəm əl-Azəri isə həlak oldu [4, s.132].

Aldığı ağır yaralardan sonra III Yezdəgirdin hüzuruna qayıdan Cavanşir şahənşahın həkimləri tərəfindən müayinə olunmuş və sağaldıqdan sonra Kadisiyyə (Qadisiyyə) döyüşündə göstərdiyi şəxsi igidliyə görə “sərkərdəyə layiq olan mükafatlarla” mükafatlandırılmışdı. Ona verilən mükafatlar arasında sərkərdə kəmənləri, iki qızıl nizə, və iki qızılla süslənmiş qalxan da var idi. Həmin qalxanları bundan sonra Cavanşiri digər sərkərdələrdən fərqləndirən şan-şöhrət əlaməti kimi həmişə onun önündə aparırdılar [10, s.128].

Cavanşir ərəblərlə növbəti qarşılaşması 837-ci ildə baş verdi. Bu zaman, sasanı ordusunu geri çəkilməyə məcbur edən ərəblər Sasanilər dövlətini paytaxtı Ktesifon (Mədain) şəhərinə yaxınlaşdılar [11, s.18]. Cavanşir sərəncamında olan üç minlik alban qoşununun başında altı ay ərzində Ktesifonu müdafiə etdi. Lakin 638-ci ildə Ktesifon süqut etdi. Bundan sonra Cavanşir şahın qayğısına da qalmış, onu özü ilə götürərək Ktesifondan şimal-qərbdə yerləşən Dastakert qalasına, sonra isə Beklal qalasına aparmışdır [10, s.128].

Musa Kalnakatlının verdiyi məlumata görə, yeddi il ərəblərə qarşı vuruşan, on bir dəfə ağır yaralanan Cavanşir Sasanı şahlığının sona çatdığını başa düşdü və farslarla vidalaşaraq Atropatənaya (Cənubi Azərbaycan), oradan da Bərdəyə qayıtdı [10, s.129].

Qeyd etmək lazımdır ki, ət-Təbəri h.16-cı (638-ci) ildə Ktesifon (Mədain) döyüşündə Sasanilər tərəfindən ərəblərə qarşı vuruşan hərbi dəstələrin bir çoxunun türklərdən ibarət olduğunu göstərmişdir [12, s.21]. Mədain alındıqdan sonra əldə edilən qənimətin ərəblər tərəfindən bölüşdürülməsi haqqında məlumat verən müəllif həmin döyüşdə iştirak etmiş Həbib ibn Suhbana istinadən yazır: “Həbib ibn Suhban deyir: “Mədainə daxil olduq və möhürlü sandıqlarla dolu olan türk çadırlarına getdik. Elə güman etdik ki, sandıqdakılar yeməli şeylərdir. Lakin qızıl və gümüş qablar idi” [13, s.17].

Əgər Xəzər və Mavərənnəhr türklərinin Sasanilərə düşmən münasibətini nəzərə alsaq, burada Sasanilərə tabe olan ərazilərdə, yəni Azərbaycanda yaşayan türklərdən söhbət getdiyini anlamaq çətin deyildir. Onlar Mədaində farslarla birlikdə ərəblərə qarşı vuruşurdular.

Ərəbdilli müəlliflərin əsərlərində diqqəti cəlb edən əsas məqam türk çadırlarının fərqləndirilməsi və onların çoxsaylı (qubab türkiyyə - türk çadırları) olmasıdır. Burada söhbət Sasanilərə yardım edən müstəqil türk dəstələrindən gedir. Bu fakt həmin çadırların sahibi olan döyüşçülərin Sasanilərin əsir aldığı və yaxud muzzdu kimi istifadə etdikləri türklərdən ibarət olmadığını göstərir.

Azərbaycan hərbi dəstələrinin Sasanilər tərəfindən ərəblərə qarşı vuruşduğu növbəti döyüş məşhur Nəhavənd döyüşü idi. Əl-Usfuri öz əsərində qeyd edir ki, Nəhavənd döyüşü h. 21-ci (642-ci) ildə baş vermişdir. Müəllif qeyd edir ki, həmin ildə İsfəhan, Həmədan, Rey, Nəhavənd və

“Azərbaycan əhalisindən” (“əhlu Azərbaycan”) təşkil olunmuş sasanı ordusu əks-hücuma keçərək ərəblər üzərinə həmlə etdilər. Ərəb ordusu çətin vəziyyətə düşdü. Mənbənin verdiyi məlumata görə, xəlifə Ömər in çağırdığı müşavirədə görüləcək tədbirlər barəsində fikir ayrılığı yarandı. O, qeyd edir ki, xəlifə Ömər in hüsurunda İsfahan, Fars və Azərbaycanın işğalını həyata keçirmək planı müzakirə olunarkən hörmüzlülər ona belə məsləhət verirlər: “İsfahan baş, Fars və Azərbaycan isə qanadlardır. Əgər qanadlardan birini kəssən, baş qanadlardan digərinə meyl edər, əgər başı kəssən hər iki qanad düşər” [4, s.148]. Həmin ərazilərə yolun Nəhavənddən keçdiyini anlayan ərəbələr Sasanilərlə amansız mübarizədə qələbə qazandılar. Nəhavənd qələbəsi ilə faktiki olaraq Sasanı dövlətinin taleyi həll olundu. Bu döyüşdən sonra Azərbaycan döyüşçüləri artıq Sasanilərin tərkibində deyil, müstəqil Azərbaycan hakiminin rəhbərliyi altında mübarizə aparmağa başladılar.

Əl-Ufuri h. 22-ci (642-ci) ildə baş vermiş hadisələrindən bəhs edərək Azərbaycanın fəthinə xüsusi yer ayırmışdır [4, s.151]. O, ibn İshaqa istinad edərək yazır ki, Azərbaycan əl-Muğeyrə ibn Şübə tərəfindən həmin ildə fəth olunmuşdur. Lakin o, həm Azərbaycanın işğalı, həm də onu həyata keçirən sərkərdələr haqqında müxtəlif fikirlərin olduğunu xüsusi olaraq qeyd edir. Müəllif bu fəthin həmin ildə, lakin Huzeyfə tərəfindən həyata keçirilməsi haqqında Əli ibn Məhəmmədin məlumatını da təqdim edir. O, sözlərinə davam edərək yazır ki, Əbu Ubeydinin verdiyi məlumata görə, Azərbaycanı xəlifə Ömər in dövründə Həbib ibn Məsləmə əl-Fəhuri başda olmaqla Şam əhli silah gücü ilə (ənvətən) fəth etmiş və bu zaman Huzeyfə başda olmaqla Kufə əhli də ona yardım göstərmişdir. O, əlavə edir ki, başqa bir məlumata görə onu Utbə ibn Fərqad fəth etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, mənbələrdə Azərbaycanın h.18-ci (639-cu) ildə Huzeyfə tərəfindən fəth olunması haqqında məlumata da rast gəlinir. [14, s.80]

Mənbələrin məlumatlarının ümumiləşdirilməsi nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, ərəb qoşunlarının əsas qüvvələri, məhz 642-ci ildə Həmədan və Reyin işğalından sonra Azərbaycana daxil olmuşdular. Mənbələrin məlumatına görə, ərəblər Azərbaycan qoşunlarının güclü müqavimətinə rast gəldilər. Göstərilən dövrdə Azərbaycan qoşunlarına Azərbaycan hakimi İsfəndiyar ibn Fərruxzad komandanlıq edirdi [14, s.79]. O, h.22-ci (642-ci) ildə Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərindən (Ərdəbil, Bacrəvan, Miyanəc, Meymənd və. s.) böyük qoşun toplayaraq Ərdəbildə ərəblərlə vuruşmağa qərar verdi. Bu, Bükeyrin rəhbərliyi altında ərəblərin Azərbaycanda qarşılaşdığı ilk döyüş idi. Bu döyüşdə İsfəndiyar məğlub edildi və əsir düşdü. Bundan sonra Azərbaycan qoşunlarına İsfəndiyarın qardaşı Bəhram rəhbərlik etməyə başladı. Lakin o da məğlub edildi və ərəblərlə Azərbaycan hakimi arasında sülh bağlandı. Beləliklə, Azərbaycan ərəblər tərəfindən ələ keçirildi. Lakin bu uzun müddət formal xarakter daşdı. Çünki ərəblərin Azərbaycanda özlərinin tam hakimiyyətini qurması üçün həm yerli əhali, həm də xəzərlərlə uzun müddət mübarizə aparmalı oldular.

Nəticə

Beləliklə, aparılan araşdırma nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, VII əsrin 30-cu və 40-cı illərində ərəblərlə sasanilər arasında bir sıra döyüşlər baş vermişdir. Artıq 633-cü ildə ərəb ordusu Sasanı imperiyasının sərhədini keçmiş və dövlətin varlığı üçün təhlükə yaratmışdı. Həmin dövrdə Sasanı imperiyasında hakimiyyətdə olmuş III Yezdəgird çıxış yolunu onun tabeliyində və yaxud nüfuz dairəsində olan ölkələrdən yardım istəməkdə görmüşdür. Bu məsələdə ona ən böyük yardım göstərənlər sırasında Azərbaycan əhalisindən təşkil olunmuş hərbi dəstələr mühüm rol oynamışdır. Həmin hərbi dəstələr Mehranın, Cavanşirin, Rüstəm əl-Azərinin rəhbərliyi altında bir sıra döyüşlərdə (Buvəyb, Kadisiyyə, Ktesifon, Nəhavənd) müsəlman-ərəb ordusuna qarşı ciddi müqavimət göstərmiş və Azərbaycan hərbi tarixində dərin iz buraxmışlar. Şübhəsiz, bu tədqiqatın nəticələri tamamilə bitkin və mübahisəsiz hesab edilə bilməz. Gələcəkdə bu mövzunun tədqiqatının davam etdirilməsi yeni faktların meydana çıxarılmasına və bununla da Azərbaycan əhalisindən ibarət hərbi dəstələrin Ərəb-Sasanı müharibələrindəki rolunun daha dərinə öyrənilməsinə imkan verə bilər.

Ədəbiyyat

1. Əl-Kufi Əsəm. Kitab əl-Futuh. Əl-cuz əl-əvvəl və əs-səni. Beyrut, 1991.
2. Kristensen A.E. İran dər zəmanə Sasanian. Tehran, 1385 h.ş.
3. Колесников А. И. Завоевание Ирана арабами. Москва, 1982.
4. Əl-Uşfuri. Tarix. Ər-Riyad, 1985.
5. Ət-Təbəri. Tarix ər-rusul və-l-muluk. İsnə aşara cuzən, əl-cuz əs-salis. Əl-Qahirə, 1969.
6. İbn əl-Əsir. Əl-kamil fi-t-tarix. İsnə aşara cuzən, əl-cuz əs-səni. Beyrut, 1987.
7. Əl-İsfəhani Hənzə ibn Həsən. Tarixu səni muluku-l-ard. Beyrut, 1961.
8. Əs-Səalibi əbu Mənsur. Ğurar əxbar muluku-l-furs. Tehran, 1963.
9. Əl-Məsudi. Kitab əl-tənbih və-l-işraf. Leyden, 1967.
10. Kalankatlı Moisey. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. (Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi akademik Z.M.Bünyadov). Bakı, 2006.
11. Vəlixanlı N.M. Azərbaycan VII – XII əsrlərdə. Tarix, mənbələr, şərhlər. Bakı, 2016.
12. Асадов Ф.М. Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. Баку, 1993.
13. Ət-Təbəri. Tarix ər-rusul və-l-muluk. İsnə aşara cuzən, əl-cuz ər-rabi. Əl-Qahirə, 1970.
14. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, 1989.

Аннотация

**Участие военных отрядов организованных из населения Азербайджана
в Арабо-Сасанидских войнах
Рамиль Агаев**

Статья посвящена участию военных отрядов, организованных из Азербайджанского населения в Арабо-Сасанидских войнах в первой половине VII века. Эти военные отряды оказывали достойное сопротивление арабо-мусульманским армиям и оставили глубокий след в военной истории Азербайджана.

Ключевые слова: Азербайджан, Сасаниды, Арабский Халифат, битва при Кадисии, битва при Ктесифоне

Abstract

**Participation of military units organized from population of
Azerbaijan in Arab-Sasani wars
Ramil Aghaev**

The article is devoted to the participation of military units organized from the Azerbaijani population in the Arab-Sasani wars in the first half of the seventh century. These military units resolutely resisted the Muslim-Arab army in fierce battles and left a deep trace in the military history of Azerbaijan.

Keywords: Azerbaijan, Sasanis, Arab Caliphate, the battle of Cadizia, the battle of Ctesiphon.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 10.08.2018

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 24.08.2018

Çapa qəbul edilmişdir: 18.09.2018

УДК 94(3)

РОЛЬ КОННИЦЫ В ВОЕННОМ ДЕЛЕ В ДРЕВНЕМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ (V–IV ВВ. ДО Н.Э.)

д. ист. н., доцент Нурулла Алиев
Военная Академия Вооруженных Сил
E-mail: nurullaliyev@mail.ru

Аннотация. В статье проведено исследование развития коневодство и показан процесс приручения лошадей на территории Азербайджана в древнейшие времена. Раскрыто военное значение лошади и их роли при ведении военных действий. На основе широкого круга источников анализируются способы обучения мидийской молодежи искусству эффективности стрельбы из лука с коня с их массированным применением, а также эффективного использования ими в бою конницы, как самостоятельного рода войск. Рассматриваются вооружение и защитные снаряжения воина-всадника, в том числе, искусство использования боевых возможностей конницы при оборонительных и наступательных операциях. Анализируются качества, присущие боевой колеснице при маневрировании в ходе сражений, различные тактические приемы эффективного управления конем в процессе боя и методы ведения боевых действий, основанных на мобильности и маневренности конных воинских подразделений.

Ключевые слова: военное дело, военное искусство, тяжеловооруженная конница, боевая колесница, легковооруженная кавалерия, боевое оружие и средства защиты.

Важнейшим элементом в развитии военного дела в древнем Азербайджане явился процесс приручения лошадей. Еще в V тысячелетии до н.э., согласно выявленным при раскопках на поселении Аликопек-тепе в Джалилабадском районе костям, прирученных лошадей, вероятно началось приручение лошадей [1, с. 40].

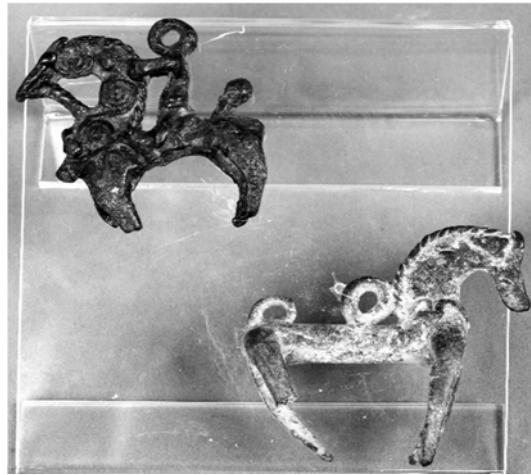
Как известно лошадь – одно из немногих животных, которые сыграли в истории человечества столь важную роль. История показывает, что лошадь была просто необходима человеку не только в хозяйстве, но и при ведении военных действий.

Бронзовое снаряжение коня и колесницы.
IV–III тысячелетия до н.э.

Наиболее вероятными очагами первоначального одомашнения лошади были степные просторы Азии и Восточной Европы. Весьма примечательно, что такие древнейшие государства, достигшие высокого уровня культуры, как Ассирия, Вавилон, Египет, лошадей долгое время вообще не знали: ее там не было, примерно до начала второго тысячелетия до нашей эры. Лошадь в этих государствах появилась лишь за 2-1,5 тысяч лет до н. э. в результате контактов с кочевыми народами, которые затем и завоевали эти древние государства с помощью использования боевых возможностей конницы [1, с.41].

Очень рано люди поняли, какое огромное значение может сыграть использование конницы при ведении войн и начали культивировать ее для боевых целей.

Бронзовые подвесные фигурки всадников.
VII–VI века до н.э. НМИА

Впервые боевое использование лошади, запряженной в колесницу, появилось у кочевых народов, от которых этот способ применения быстро и широко распространился в государствах Малой Азии, а затем, и в Древней Греции, и в Риме. В дальнейшем же военное значение лошади все более возрастает и становится чуть ли не решающим фактором при ведении войн [2, с.18-22].

Уже позднее, в период 1000-500 лет до н. э. появляется конница с воинами, сидящими верхом на лошади, но еще без седла.

Бронзовая фигура боевого коня с защитным доспехом.
II век до н.э. НМИА

Славились своей конницей кочевники - киммерийцы и скифы-кочевые народы, жившие на обширных просторах южнорусских степей, и, образовавшие в этот период на территории северного Азербайджана свое царство. Появление такого отдельного рода войска, как конница, еще более усиливало военное значение лошади [1, с.43].

С появлением первого племенного союза в Восточной Мидии еще в конце IX в. до н.э., который во многом носил характер “военной демократии” и учитывая существование у мидян тесных родоплеменных связей делало их на первых порах бесстрашными воинами. Мидяне не отбывали воинские повинности, а были народом-войском, что и давало ассирийцам повод называть их “могущественными” [3, с.211].

До того времени, когда конница заняла надлежащее место в военном искусстве, на полях

сражений ее с успехом заменяли боевые повозки – колесницы – самых разных конструкций и способов запряжки. Такая сложная конструкция как колесница, прообраз современного «танка», могла появиться только в достаточно развитых на этот период в экономическом отношении странах, где металлургия и деревообработка стояли на довольно высоком уровне развития. Для колесничных упряжек нужны были лошади в большом количестве, а также опытные люди, в совершенстве владеющие всеми навыками колесничного боя [4, с.5-8].

Передняя Азия, имевшая отработанную веками военную машину, оказалась бессильной перед новым оружием, обладавшее большой скоростью и маневренностью. Таким оружием обладали скифы и мидяне. Ассирийцы же, попытавшиеся создать конницу, так и не научились искусству стрельбы с коня на ходу: в то время как один всадник стрелял, другой держал за узды его лошадь [5, с.43]. К тому же мидийские боевые колесницы оснащались косами и ножами, закрепленными на колесах, что делало их наиболее эффективными при наступательных операциях [4, с.21-22].

В ходе длительной вооруженной борьбы с ассирийцами на протяжении IX – VII вв. до н.э. постепенно складывалась военная организация мидян. Набор войска у мидян происходил по племенному признаку. Каждый свободный мидянин, способный носить оружие, был воином.

Мидийцы были чрезвычайно искусными воинами-всадниками. И это не было случайным явлением. Еще в XV – XIV вв. до н.э. уже применялись ими боевые колесницы. Изобретение костяного псалия позволило им более эффективно управлять конем [4, с.5-8].

Возможность за короткое время покрывать большие расстояния, быстро менять направления ударов, маневренность, большая грузоподъемность и выносливость – качества, присущие боевой колеснице, произвели настоящий переворот в военном деле.

Коневодство в мидийских областях играло особо важную роль, о чем свидетельствуют ассирийские источники. Разводимые на Нисейской равнине десятки тысяч коней благородной породы, по свидетельству римского историка IV в. н.э. Аммиана Марцелина, славились во всем древнем мире. Слава о них достигла даже далекого Китая, где они получили название «небесные кони». Предполагается, что потомками «небесных коней» являются нынешние азербайджанские карабахские скакуны. Не случайно, что ассирийцы получали с мидян дань почти исключительно конями [6]. Широкое применение мидийцами конницы, как самостоятельного рода войск, давало им преимущество над ассирийскими боевыми колесницами, которые были более ограничены при маневрировании в ходе сражений.

Мидийский тяжеловооруженный всадник.
Реконструкция по М. Горелику

Всадники же были оснащены круглыми или овальными металлическими щитами, как наиболее оптимальными для тяжеловооруженного конного воина. Защиту мидийского воина завершал металлический или усиленный металлом боевой пояс, который был самым распространенным видом защитного вооружения на Ближнем и Среднем Востоке в доахеменидскую эпоху. Таким образом, комплекс защитных средств мидийского воина в основном обеспечивал его надежную защиту в бою [7, с.90-105].

Боевые кони мидян также имели средства защиты: металлические налобники и нагрудники, а также доспехи, прикрывающие бока – набедренники, закрывающие также и ноги всадника. Забота о защите коня диктовалась тем обстоятельством, что именно в коннице заключалась основная боевая мощь мидийского войска.

Возможно, именно мидийцы явились создателями тяжеловооруженной конницы на Востоке, когда и всадник, и его конь были практически полностью закованы в броню [5, с.47-48].

20-ми годами VII в. до н.э. в истории Мидии открывается новая эра – эра великих завоевательных войн. Приход к власти в неблагоприятных условиях частых набегов на Мидию скифов, сына Каштарити Киаксара (625-584 гг. до н.э.) (настоящее его имя, видимо, Уксатар или же Увахшатра). Киаксаром его называли древнегреческие авторы и которого Эсхил называл основателем “владычества над Азией”, знаменовал собой начало усиления военного могущества государства. Именно в его царствование Мидия стала великой империей. Понимая, что без хорошо вооруженной, обученной и организованной армии Мидия как самостоятельное государство будет уничтожено, Киаксар провел основательную военную реформу.

До него в Мидии существовало родоплеменное ополчение, напоминавшее скорее пестро вооруженную толпу, чем армию. Сила мидийских войск заключалась в том, что основной костяк составляли свободные общинники. В состав вооруженных сил Мидии входили отряды конницы и боевые колесницы, что делало их чрезвычайно мобильными, и позволяло осуществлять успешные молниеносные боевые операции.

Скифское бронзовое оружие и снаряжение с территории Северного Азербайджана.
VII–VI века до н.э. НМИА

Киаксар, по свидетельству древнегреческого историка V века Геродота, был «воинственнее своих предшественников и первым поделил подчиненные народы Азии на особые военные отряды по способу вооружения: конница, боевые колесницы, пехота, подразделяющаяся на лучников, копейщиков, впервые создав, таким образом, регулярную армию. Геродот по этому поводу писал: “Киаксар был еще воинственнее своих предков и первый поделил подчиненные народы Азии на особые военные отряды по способу вооружения: копейщики, стрелки из лука и всадники, прежде все это было смешано без различия” [3, с.236-237]. Таким образом, при Киаксаре была создана первая в истории Мидии регулярная армия. По всей видимости, Киаксар организовал свое войско по десятичной системе, общепринятой на Древнем Востоке.

Позаимствовав у кочевников-скифов и киммерийцев их специфическую военную стратегию и тактику, мидяне переняли также организацию легковооруженной кавалерии и,

главное, боевое её качество – искусство стрельбы из лука на полном скаку [3, с.236-237].

Тактика кочевников-степняков скифов, киммерийцев и мидян отличалась богатым разнообразием приемов и методов ведения боевых действий наступательного и оборонительного характера в их тесном сочетании, основанных на мобильности и маневренности конных воинских подразделений, умелым управлением войсками в процессе боя и широким использованием фактора внезапности и военной хитрости. Как и кочевники, мидяне стремились широко использовать мобильность своих конных армий, ведя наступление сразу по нескольким направлениям, перерезая коммуникации противника, расчлняя его оборону, проникая глубоко в тыл вражеской территории.

Скифское бронзовое оружие и снаряжение с территории Северного Азербайджана.
VII–VI века до н.э. НМИА

При ведении боевых действий мидянами широко применялась традиционная тактика рассыпного строя, суть которой заключалась в подвижности конницы и в прицельной стрельбе из лука, стремление охватить по фронту и с флангов, заманивание его под перекрестный обстрел с трех сторон. Вообще, стрельба из лука преобладала среди других средств ведения боя, особенно при атаке, и поэтому Киаксар придавал ей самое серьезное значение. Не случайно, он привлекал скифских воинов к обучению мидийской молодежи искусству стрельбы из лука с коня. Высокая эффективность стрельбы достигалась хорошей выучкой стрелков, большой скоростью полета стрелы и их массированным применением. Приблизившись к врагу, мидяне осыпали противника тучами стрел и таким образом еще до близкой схватки наносили ему ощутимый урон. Причем такая стрельба велась не беспорядочно, а залпами для достижения большего эффекта.

Мидийский всадник
Изображение на эламской печати VII–VI веков до н.э.

В целях психологического воздействия на врага, стрелы оснащались специальными приспособлениями, издававшими пронзительный свист при полете стрелы. Сами стрелы в зависимости от их предназначения имели различные виды древков и наконечников. Так, стрелы с тростниковым древком, на который влиял малейший порыв ветра, применялись по кучным целям, а деревянные стрелы – при стрельбе по отдельным целям [5, с.54].

Наличие же в стране нефтяных источников позволяло изготавливать легковоспламеняющуюся смесь, которая была известна во всем древнем мире как «мидийское масло». Именно мидийцы подарили миру это военное изобретение. Им смазывали стрелы, которыми обстреливались укрепления, лагеря и войска противника, а также использовались тем или иным способом при осаде и защите крепостей [5, с.57-58].

Луки также были разнообразными. Для усиления психологического эффекта мидяне при атаке издавали громкие крики, сливавшиеся в сплошной гул, либо же, в зависимости обстановки, атаковали молча, под грохот лошадиных копыт. Если противник держался стойко, то в этом случае применялись несколько вариантов действий в зависимости от конкретной обстановки, рельефа местности и т.д. В одних случаях, отряды атакующих мидян меняли друг друга, и атака получалась непрерывной до полного изнеможения противника. В других случаях, в целях расстройств рядов противника применялась притворное отступление с заманиванием врага в заранее устроенную засаду, либо же при обманном отступлении мидяне резко разворачивались во встречную неожиданную атаку на растерявшегося противника.

Если враг начинал отступать, ему предоставлялась такая возможность, чтобы подготовиться к нанесению решающего удара в удобный для мидян и уязвимый для врага момент. Отступающего врага мидяне преследовали легковооруженными мобильными отрядами с целью его полного уничтожения, при этом стремились навязать ему сражение при выгодных для себя условиях. Широко использовался также и фактор внезапности, особенно при засадах [8, с.54-55].

Скифские всадники. Ассирийский барельеф VII века до н.э.

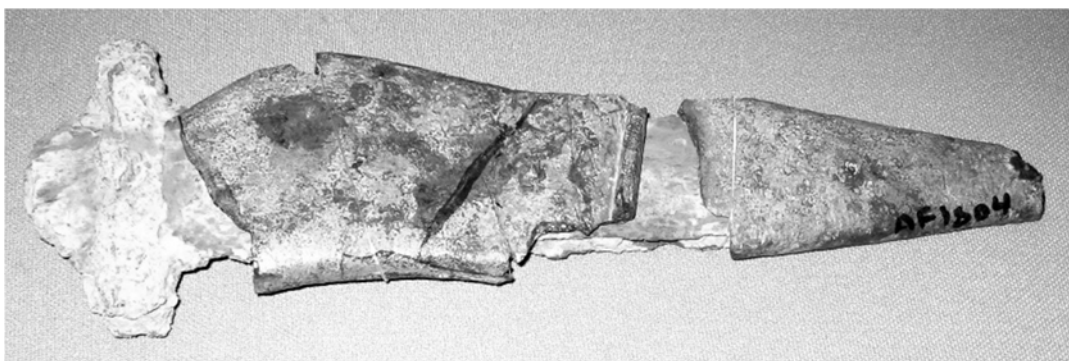
На высоком уровне находилось управление войсками в ходе ведения боя. Бой управлялся и осуществлялся посредством развитой системы сигнализации – зрительными и звуковыми. Характерной чертой тактики мидян и кочевников являлось глубокое проникновение в тылы противника и широкий маневр. Осуществлялось это обычно небольшими отрядами, составленными из легких всадников, которые совершали ночные рейды в тыл врага с целью посеять панику и страх, дезорганизовать вражеские тылы. Решающей схватке предшествовала тщательная разведка, выяснявшая численность вражеского войска, характер построения войск противника, рельеф местности и возможные пути к отступлению. В случае поражения

мидийское войско рассеивалось, чтобы потом снова собраться в заранее обговоренном месте [5, с.56].

Широко применялась атака лавой с применением метательных и ударных копий, дротиков и меча. Быстрая конница мидян, легкая и тяжеловооруженная, обладала чрезвычайной устойчивостью в ближнем бою. Характеризуя силу мидийских войск, библейский пророк Иеримия отмечал, что “стрелы у них, как у искусного воина, не возвращаются даром... Держат в руках лук и копьё, они жестоки и немилосердны, голос их шумен, как море, несутся на конях, как один человек” [9, с.104]. Это свидетельствовало также и о наличии боевого строя у мидийской конницы. Впервые в истории войн и военного искусства конница мидян выступала как отдельный род войск.

Мидяне умели осаждать и штурмовать крепости, даже сильно укрепленные. Осадная техника, возможно, была заимствована у ассирийцев. Как правило, они стремились захватывать крепости с ходу за счет внезапности и стремительности нападения. В случае неудавшейся фронтальной атаки, выделялся специальный отряд с осадной техникой для взятия крепости, а остальное войско продвигалось дальше вглубь вражеской территории. Отряд осаждающих подразделялся на несколько частей и занимал стратегически важные участки по периметру крепостных стен. Конные дозоры следили за воротами стен [5, с.56-57].

Если вражеская крепость была обнесена рвом, то перед штурмом сгоняли местное население засыпать рвы. Для поражения живой силы противника и разрушения крепостных стен использовались катапульты, баллисты, тараны, крюки, осадные лестницы и т.д., широко известные в древнем мире. Катапульты и баллисты – т.н. невробаллистические или торсионные метательные орудия, где для метания использовалась упругая сила закрученных пучков воловьих кишок и сухожилий. При этом баллиста являлась орудием с отлогой траекторией стрельбы, а катапульта – с навесной. В качестве снарядов использовались камни (иногда весом до 160 кг.), горячие вещества и даже трупы людей и животных – вот где начинается бактериологическая война! Тараны являлись древнейшим разрушительным орудием и представляли собой одно или несколько скрепленных между собой бревен. Им проламывались ворота и слабо укрепленные стены крепости. Реорганизация армии требовала производства в массовом количестве единообразного оружия и обмундирования, для чего были созданы, как в соседней Ассирии, специальные «царские» мастерские, которые продолжали существовать и после завоевания Мидии Персией.

Железный кинжал в бронзовых ножнах.
III–II века до н.э. НМИА

В целом, уделяя пристальное внимание индивидуальной боевой подготовке мидийского воина, царь Киаксар особо отмечал, что “каждый воин организатор своего сражения – атак, побед и горьких поражений” [10, с.31].

Разбив скифов, и, опираясь на боевую мощь реорганизованной им мидийской армии, с включенными в ее состав скифскими отрядами, Киаксар с успехом продолжал, начатую его предшественниками, борьбу с основным и наиболее могущественным в военном отношении противником – Ассирией.

Воспользовавшись, что в 30-20-х гг. VII в. до н.э. международное положение Ассирийской империи значительно осложнилось, что было вызвано начавшимися междусобицами в стране и усилением Ново-Вавилонского или Халдейского государства, Киаксар в 616-615 гг. до н.э. захватил Манну и присоединил ее к Мидии. Манна с ее развитым сельским хозяйством, ремеслом и городской жизнью стала основным культурно-экономическим центром и ведущим регионом Мидийской империи.

Впервые в мировой военной истории царем Киаксаром были созданы особого рода войска по способу их вооружения, где конной армии выделялась особенная роль. Все это позволило ему создать одну из величайших империй древности, оставивших неизгладимый след в истории Древнего Востока.

Огромнейшая Ахеменидская империя, простиравшаяся от Египта до северо-западной Индии, в состав которой входили Манна и Мидия, просуществовала более двух веков. Учитывая значительный военный опыт мидян и других племен, которые были чрезвычайно искусными воинами-всадниками и обладали такими боевыми качествами, как искусство стрельбы из лука на полном скаку ахеменидские цари широко набирали их в свое войско, и особенно в легковооруженную кавалерию.

Вывод

Таким образом, в этот период коневодство в мидийских областях играло особо важную роль в развитии военного искусства Мидии и явилась важнейшим элементом в развитии военного дела в древнем Азербайджане. Мидяне не только творчески обобщили и практически применили весь военный опыт скифов и ассирийцев, но и на основе собственного боевого опыта и своих достижений в военной области создали с самым мощным вооружением и снаряжением регулярную армию с самой сильной в этот период стратегией и тактикой, с широким использованием отрядов, составленными из легких всадников, которые дезорганизовали вражеские тылы. Широкое применение мидийцами конницы, как самостоятельного рода войск, давало им преимущество над ассирийскими боевыми колесницами в ходе сражений.

Данная работа выполнена при финансовой поддержке Фонда Развития Науки при Президенте Азербайджанской Республики – **Грант № EIF/MQM/Elm-Tehsil-1-2016-1(26)-71/01/5.**

Ədəbiyyat

1. Алиев Н.А. Военная история Азербайджана. I том. Военно-исторические события в Азербайджане в древний период. Баку: Афполиграф, 2016, 142 с.
2. Quliyev F.E. Azərbaycanın kurqan qəbirlərində at dəfni. Bakı: Elm, 2008, 141 s.
3. Алиев И.Г. История Мидии. Баку: Элм, 1960, 420 с.
4. Тараторин В.В. Конница на войне. История кавалерии с древнейших времен до эпохи Наполеоновских войн, Минск: Харвест, 1999, 218с.
5. Мамедов С.Г. История войн и военного искусства Азербайджана (очерки) (с древнейших времен до XVII века), Баку: изд. "Nafta-Press", 1997, 385 с.
6. Марцелин А. Римская история (greekroman.ru/library/marcellin-...)
7. Горелик М.В. Защитное вооружение персов и мидян ахеменидского времени // ВИД. М.-Л.: Наука, 1982, № 3, с.90-105
8. Azərbaycanın hərbi işi tarixi. 1 cild. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2006, 520 s.
9. Дарабади П.Г. Военно-исторические события на территории Азербайджана в IX в. до н.э. – II в. н.э. // Hərbi bilik, 1994, № 6, с.99-109
10. Минбашы А.Н., Мамедов А.Ю., Садыков Н.Г., Джавадов Ф.М. Историческое оружие Азербайджана, Баку: "Воениздат", 2015, 584 с.

Xülasə
Qədim Azərbaycanda hərbi işində atların rolu
(e.ə. V–IV əsrlər)
Nurulla Əliyev

Məqalədə qədim zamanlarda Azərbaycanda atların öyrədilməsi və atçılığın inkişafı, döyüşlərin keçirilməsində atlardan istifadənin hərbi əhəmiyyəti tədqiq olunur. Geniş mənbələr əsasında Midiya gənclərinin at üstündə oxlardan sərrast atışlara öyrədilməsi üsulları və onlardan kütləvi, həmçinin döyüşlərdə müstəqil qoşun növü kimi səmərəli şəkildə istifadə edilməsi öyrənilir. Atlı-döyüşçünün silahları və müdafiə təchizatı, o cümlədən atlı qoşunlardan müdafiə və hücum əməliyyatlarında istifadə məharəti tədqiqata cəlb edilir. Döyüşlərin gedişində manevrlərin həyata keçirilməsi zamanı cəng arabalarına məxsus keyfiyyətlər, atlı bölmələrə xas olan çeviklik və manevrliliyə uyğun olaraq, atlardan səmərəli istifadənin müxtəlif taktiki üsulları təhlil edilir.

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – **Grant № EIF/MQM/Elm-Təhsil-1-2016-1(26)-71/01/5.**

Açar sözlər: hərbi işi, hərbi məharəti, ağır silahlanmış atlılar, atlı-döyüşçü, yüngül silahlanmış süvarilər, döyüş silahı və müdafiə vasitələri.

Abstract
Role of the horses in the military work in ancient Azerbaijan
(B.C. V–IV centuries)
Nurulla Aliyev

In the paper the training of the horses and the development of horse-breeding in Azerbaijan have been analyzed. At the same time the military importance of using horses in the battles has been investigated. The methods teaching the youth of Midya how to fight on horses and aim accurately with bows, at the same time the ways to use the horses independently and efficiently have been studied based on vast sources. Horsemen's arms and defense equipment, the art of using horses in defensive and offensive operations have been involved in the investigations. Different tactical methods of using horses efficiently in compliance with the mobility and maneuverability of the equestrian units.

This work was supported by the Science Development Foundation under the President of the Republic of Azerbaijan – **Grant № EIF/MQM/Elm-Tehsil-1-2016-1(26)-71/01/5.**

Keywords: military work, military art, horses with heavy arms, horseman, equestrians with light arms, combat arm and defense tools.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 01.08.2018

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 21.08.2018

Çapa qəbul edilmişdir: 10.09.2018

UOT 323/324

**TƏCAVÜZKAR SEPARATİZM VƏ TERRORİZM
SİYASİ ZORAKILIQ VASİTƏSİ KİMİ****siy.e.ü.f.d. Könül Şixiyeva***DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyası*

E-mail: konul_politoloq@mail.ru

Xülasə. Məqalədə siyasi zorakılıq vasitəsi olan təcavüzkar separatizm və terrorizm anlayışları, əlamətləri, təzahür formaları, digər zorakılıq vasitələrindən fərqi, qarşılıqlı nisbəti və onlara qarşı mübarizə yolları nəzərdən keçirilir, separatizm və terrorizmin inkişaf etməsinin, geniş intişar tapmasının siyasi səbəbləri tədqiq edilir.

Açar sözlər: siyasi zorakılıq, etnik separatizm, təcavüzkar separatizm, terrorizm və ekstremizm, milli təhlükəsizlik.

Əvvəllər separasiya terminindən bərk maddələrin müxtəlif cinsli hissəciklərdən ibarət qarışıqları, emulsiyaları, habelə qaz və ya buxarda bərk və maye asılqanları ayırma prosesi kimi istifadə olunurdu. Müasir anlamda isə separatçılıq polietnik və ya federal dövlətdə yaşayan hər hansı bir etnik, yaxud dini qrupun titul xalq və dini qrupla bərabər hüquqa malik dövlət qurmaq istiqamətində apardığı siyasi fəaliyyətdir. Ekstremizmin formalarından biri olan separatçılıq dövlətin ərazi bütövlüyünün pozulması, ərazisinin bir hissəsinin ondan zorla ayrılması və ya dövlətin parçalanmasına yönəldilmiş pozuculuq fəaliyyətidir. Separatizm fransızca “separatisme, latınca “separatus” sözlərindən əmələ gələrək, aşağıdakı mənaları ifadə edir:

- ayrılmağa, xüsusiləşməyə çalışmaq (məsələn, azlıqda qalan millətin, yaxud bir əyalətin dövlətdən ayrılaraq müstəqil dövlət qurmağa çalışması);

- müttəfiqlərindən ayrı olaraq qərar qəbul olunması (məsələn, separat sülh-müharibə aparan dövlətlərin öz müttəfiqlərindən ayrı olaraq bağladığı əlahiddə sülh müqaviləsi) [1, s.69].

Separatçılıq çoxmillətli dövlətlərdə milli azlıqların ayrılmağa və əsasən, yığcam yaşadıkları ərazi daxilində müstəqil dövlət qurmağa, yaxud muxtariyyət hüququ əldə etməyə yönəlmiş qeyri-konstitusion fəaliyyətləri kimi də dəyərləndirilir .

Müasir separatizm hər bir xalqın mütləq qaydada müəyyən ərazidə öz dövlətinə malik olmasına əsaslanmış öz müqəddəratını təyin etmə kimi yanlış prinsipə söykənir. Əslində isə belə bir prinsip nə hüquq nəzəriyyəsində, nə beynəlxalq, nə də milli qanunvericilikdə yoxdur. Separatçılığın ideoloqları təbliğ etdikləri hərəkətdə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ ilə haqq qazandırırılar. Demokratik fəlsəfənin bəhrəsi olan bu haqq hazırda dünyada qəbul olunmuş azadlıq və bərabərlik idealları baxımından mənəvi olaraq ilk baxışda heç kəsdə şübhə doğurmamalıdır. Rusiyalı alim Yekaterina Narçinskayanın fikrincə, “öz müqəddəratını təyin etməyin azadlıq kimi özünəməxsus paradoksu vardır. Belə ki, heç nə ilə məhdudlaşdırılmamış azadlıq öz-özünü məhv etdiyi kimi, öz müqəddəratını təyin etmə absolyut kimi qəbul olunursa, dünyada dövlət adında məhfum olmaz. Bu təqdirdə xaos və kollapsla nəticələnmə biləcək bir-biri ilə konfliktə olan saysız tələblərin zəncirvari reaksiyası başlaya bilər. Milli ziddiyyətlərin həll olunma yolu kimi separatizmin fundamental qüsuru bax budur” [1, s.70].

Müasir dövrdə baş verən separatçılıq və şovinizm prosesləri dövlətlərin inkişafına, ərazilərinin kiçilməsi və ölkə iqtisadiyyatının zəifləməsinə səbəb olmuşdur. Tədqiqatçılar müasir dünyada 50 əsas separataçılıq ocağı olduğunu, 220 milyon əhalini və 12,7 mln. km² ərazini əhatə etdiyini bildirirlər. Coğrafi tipinə görə Qərbi Avropaya 8, Şərqi Avropaya 12, Asiyaya 14, Afrikaya 6, Amerikaya 4, islam tipinə görə isə 6 mərkəz düşür. Bunlardan 20-si silahlı qarşıdurma xarakteri daşıyır. Separatçılıq əsasən, etnik mənsubiyyətdən qaynaqlanan bir hal olmaqla, həm də etnik-dini zəmində özünü göstərir. Dünyada 200-dən çox dövlət var ki, onların yalnız 20-si etnik-monoton ölkədir, yəni başqa millətlərin sayı bu ölkələrdə 5%-dən aşağıdır. Dövlətlərin 40%-də isə ən azı 5 azsaylı xalq yaşayır. Nəzərə alsaq ki, planetdə 8 min xalq yaşayır və onların hər biri nəzəri baxımdan müstəqilliyə

can ata bilər, onda dünyanın böyük qisminin millətlərarası savaşa meydanına çevrilməsini təsəvvür etmək çətin olmaz. XXI əsrin əvvəllərinə yaxın dünya birliyi beynəlxalq sabitlik üçün əsas təhdidlərdən biri ilə - bu və ya digər formalarda dünyanın əksər ölkələrində özünü bürüzə verən təcavüzkar separatçılıqla üzləşmişdir. Separatçılığı qidalandıran etnoslararası münaqişələr bəzi hallarda hərbi-siyasi münaqişələrə, hətta dinc əhali üçün faciə ilə nəticələnən dövlətlərarası müharibələrə çevrilir. Bundan başqa, bir çox hallarda beynəlxalq terror təşkilatlarının gələcək kadrları bu münaqişələrdə döyüş təcrübəsi keçir. Bu məhvedici hadisənin spesifik cəhəti ondadır ki, burada “milli özünüdərk oyanması”, “millətlərin öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”, “istismar olunan xalqlara azadlıq”, “insan haqları”, “vətənlə birləşmə” kimi humanist demokratik ideyalar ruhi xəstəlik həddinə çatmış qanlı hadisələrlə bir aradadır. Sonda bu, yeni “qanunsuz doğulmuş” və bir qayda olaraq, dünya birliyi tərəfindən tanınmayan qurumların meydana gəlməsinə səbəb olur. Nəzərə çarpmasa da, burada dağıdıcı separatçı prosesləri “həvəsləndirən” xarici geosiyasi amillər əsas rol oynayır [2, s.54].

Separatçılığı doğuran səbəblər sırasına, ilk növbədə ərazi iddiaları aid edilsə də, burada siyasi motivləri də nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Bunlar aşağıdakılardır:

- müxtəlif etnik qruplar arasında regional, yerli və ya dövlət səviyyəsində hakimiyyət uğrunda mübarizə (Dağıstanda olduğu kimi);
- hər hansı bir etnik qrupun vahid dövlət daxilində siyasi status uğrunda apardığı mübarizə (Cavaxetiya ermənilərinin Gürcüstan qarşısında qaldırdıqları tələb kimi);
- tam müstəqillik və ya “ana vətənə” birləşmək uğrunda mübarizə (Dağlıq Qarabağ, Cənubi Asetiya, Abxaziya və Kosovodakı kimi).

Bundan başqa, iqtisadi amillər separatçılığa rəvac verən səbəblərdən biri kimi göstərilir. Belə ki, polietnik dövlətlərin bir çoxu iqtisadi cəhətdən inkişaf etmədiyindən bəzi milli azlıqların sosial vəziyyəti titul xalqın sosial vəziyyətindən daha aşağı olur və milli azlıq bu bərabərsizliyə son qoyulmasında çıxış yolunu müstəqil dövlətin yaradılmasında görür.

Müasir dünyada separatçılığın intişaf etməsinin əsas səbəbi keçən əsrin sonlarından beynəlxalq münasibətlər sistemində hökm sürən “ikili standartlar” siyasətidir. Həm milli qanunvericilikdə, həm də hüquq nəzəriyyəsində xalqların öz müqəddəratını təyinetmə hüququ konkret bir etnos deyil, müəyyən bir ərazidə yaşayan xalqlara şamil olunur. Buna baxmayaraq, praktikada hər hansı bir etnosun öz dövlətini qurmaq tələbi ön plana çəkilir. Avropada və postsovet məkanında keçən əsrin sonlarında baş verən hadisələr göstərdi ki, xalqların öz müqəddəratını təyinetmə tələbi, bir qayda olaraq, vahid dövlətin parçalanması formasında realizə olunmuşdur. Buna səbəb kimi bir sıra alimlər tərəfindən siyasi və hüquqi ədəbiyyatda xalqların öz müqəddəratını təyinetmə doktrinası şərh edilərkən dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipinin ikinci plana çəkilməsini və onun parçalanmasına haqq qazandırılmasını göstərmək olar.

İlk baxışda separatçılıq hərəkatları oxşar olsalar da, onların yaranma səbəbləri, hərəkatverici qüvvələri, inkişaf tendensiyaları fərqlidir. Məsələn, bəzi separatçı hərəkatlar xarici amildən, dövlətin düzgün olmayan milli siyasətindən, bəziləri isə tarixi aspektlərdən asılı olur. Bütün polietnik dövlətlərdə daimi separatçılıq əhvali-ruhiyyəsi ilə yaşayan insanlar var və bu qaçılmazdır. Lakin separatçılığın intişarı üçün dövlətin siyasi həyatında bir neçə amilin təzahürü şərtidir. Birincisi, mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi nəticəsində yerli xalqlar arasında ziddiyyətlərin baş qaldırması və problemlərin kökündə milli dövlətin olmaması ideyasının təlqin edilməsi. İkincisi, milli azlığın daxilində ictimai fikri formalaşdırma biləcək yüksəktəhsilli ziyalılar qrupunun formalaşması. Üçüncüsü, dövlətin parçalanması və sabitliyin pozulmasında maraqlı xarici qüvvələrin mövcudluğu.

Tarixə nəzər yetirsək görərik ki, hələ XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın cənubunda “Talış Sovet Respublikası” adlı inzibati vahid yaratmağa cəhd göstərilmiş, hətta “respublika”nın “milli məclis”i də çağırılmışdı. Maraqlı doğuran məqam həmin “məclis” üzvlərinin 70 faizdən çoxunun bolşevik adı altında pərdələnmiş erməni “daşnakları” olmasıdır. Bu misal göstərir ki, hər hansı separatçılıq təzahürünün, probleminin öyrənilməsi və araşdırılması zamanı məsələnin tarixi aspektlərini nəzərdən qaçıрмаq olmaz [3, s.2].

Mərkəzi hakimiyyət ilə qarşıdurma şəraitində separatçılığın təzahürü və onun sonrakı inkişafı üçün kompleks şərtlərin mövcudluğu vacib sayılır. Həmin şərtlərə aid etmək olar:

- a) hakim xalq (etnos) tərəfindən guya diskriminasiya olunan xalqın (etnik qrupun) həmin ərazidə çoxluq təşkil etməsi, kompakt şəkildə və uzun müddət yaşaması;
- b) azsaylı xalqlar (etnik qruplar) arasında milli, yaxud dini özünüdərkətmə prosesinin yüksək inkişaf səviyyəsinə çatması;
- c) ölkədə siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyətin qeyri-stabil olması;
- d) xarici dövlətlərin xüsusi xidmət orqanları və ya qeyri-rəsmi dairələri tərəfindən azsaylı xalqa maddi və mənəvi kömək göstərilməsi [1].

Sadalanan şərtlərdən hər hansı birinin mövcud olmaması, açıq şəkildə ayrı-seçkilik siyasətinə məruz qalan azsaylı xalqlar arasında separatçılıq meyillərinin təzahürünü və inkişaf edib hərəkətə çevrilməsini qeyri-mümkün edir.

Məlumdur ki, xarici və texniki dəstək almayan separatçılıq hərəkətləri tez bir zamanda dövlət tərəfindən söndürülür. Separatçılıq polietnik cəmiyyətlərdə milli azlıqla titul xalq arasında bu və ya digər səbəblərdən yaranan problemlərin radikal həllinə yönəlmiş hərəkət olduğundan birbaşa terrorçuluğu doğurur. Terrorçuluqla separatçılıq eyni mənbədən qaynaqlanır. Bu konfliktlər qeyri-stabillik, dünyanın barışmaz şəkildə “biz” və “onlara” bölünməsidir. Separatçılıq həmişə milli müstəqilliyin daha təcavüzkar tərəfdarlarının terrorçuluq fəaliyyəti ilə müşayiət olunur və bu elmi ədəbiyyatda “təcavüzkar separatizm” kimi təsnifatlandırılır. Terrorizm - qarşıya qoyulan maraqlar sivil yolla təmin olunmadıqda yaranan, mübarizə hədəfinə və hədəfin ünsürlərinə siyasi, iqtisadi və psixoloji təsir göstərmək məqsədilə zorakılıqlar həyat keçirən qeyri-sivil mübarizə metodudur. Ümumiyyətlə, terrorizm lap qədimdən başlamış bir zorakılıq üsuludur. Sənayenin, elm və texnikanın inkişafı, dünyada baş verən proseslər terrorçular tərəfindən daha faciəli nəticələr əldə etmək üçün terrorizmin mübarizə metodlarını “müasirləşdirib” [4, s.12].

Müasir dövrdə hansısa maraqlar naminə partlayış törədən şəxslə keçmişdə dövlət başçısını, kral, imperatoru və s. müəyyən maraqlar naminə öldürən şəxs arasında zaman baxımından heç bir fərq yoxdur. Hər ikisi terrorçudur. Mübarizə metodu kimi terrorizmi seçən qurum yarandıqdan sonra isə onun formalaşma mərhələləri diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Terrorizm yarandıqdan sonra, ilk növbədə ölkəni və ya digər mübarizə hədəfini məcbur etmək üçün mərhələləri başlayır:

I - hazırlıq mərhələsi. Terror təşkilatının ideoloqları incə ideoloji təbliğata cəmiyyətdə özlərinə dayaq axtarırlar. Əgər bu dayaq yoxdursa, onda cəmiyyətdə olan çatışmazlıqları, həssas faktorları araşdırır və əgər hakimiyyət vaxtında tədbir görə bilmirsə və ya görmürsə dərhal bu yöndə, yəni çatışmazlıqların qabardılması yönündə işə başlayırlar.

II - təşkilatlanma mərhələsi. Birinci mərhələni keçdikdən sonra artıq güclü formada mübarizə apara biləcək təşkilat qurulmağa başlayır. Bu zaman, kütlə arasında onlara rəğbəti ilə seçilən şəxslər və bu şəxslərin təsiri altında olan digər şəxslər cəlb edilərək, hər cür formada mübarizə apara biləcək terrorçular yetişdirilir.

III - ilk terror aktları mərhələsi. Artıq iki mərhələni keçmiş təşkilat yaradılmışdır. Ona görə də mübarizənin başladığını bildirən ilk terror aktları həyata keçirilir. Bu mərhələnin əsas məqsədi cəmiyyəti qorxu altında saxlamaqla dövləti terror aktlarının qarşısını ala bilməməkdə günahlandırılan yöndə təbliğat apararaq xalqın hakimiyyətə olan inamını zəiflətməkdir.

IV - daxili müharibə mərhələsi. Bu mərhələdə əsas məqsəd dövlət hakimiyyətini ələ keçirməkdir. Bu zaman, müxtəlif bölgələrdə təşkilatlar formalaşdırılır, təlim bazaları qurulur və hökumət qüvvələri ilə açıq döyüşlərə girilir. Bu mərhələdə, həmçinin xarici yardımlar da qəbul olunmağa başlanılır [5, s.26].

Dövlət və cəmiyyət üçün tədricən xüsusi təhlükəli bir problemə çevrilən terrorizmin meydana gəlməsinin müxtəlif səbəbləri vardır. Bunlardan ən başlıcası separatist maraqlardan doğan terrorizmdir.

Ümumiyyətlə, separatçılıq tarixən böyük müharibə və münaqişələrin əsasını təşkil etmişdir. Ancaq müasir dövrdə daha kompleks mübarizə yolunu seçən separatçı qruplar münaqişə ilə yanaşı

daha çox terror metodundan istifadə edirlər. Bunun əsas səbəblərindən biri də odur ki, separatçıların başladığı müharibənin onların özü üçün necə nəticələncəyini əvvəlcədən proqnozlaşdırmaq mümkün deyil, amma keçiriləcək hər bir terror aktının nəticəsi məlumdur.

Separatist maraqlardan yaranan terror fəaliyyəti uzun illər davam edir. Məsələn, Şimali İrlandiyanın müstəqilliyi üçün mübarizə aparan İrlandiya Respublika Ordusu, Fransa və İspaniya ərazisində müstəqil Bask dövləti yaratmaq istəyən ETA təşkilatının terror yolunu seçməsi onların separatçı maraqlarının nəticəsidir.

“Təcavüzkar separatçılıq”ın bariz nümunəsi Dağlıq Qarabağda baş qaldırmış erməni separatçılığıdır. Beynəlxalq münasibətlər sistemində bir qorxulu tendensiya da var ki, bu separatçılığın cəzalandırılması əvəzinə onun həvəsləndirilməsi və müəyyən qüvvələr tərəfindən dəstəklənməsidir. Məsələn, Kosovonun Serbiyadan ayrılmasının Qərb, Cənubi Osetiya və Abxaziyanın Gürcüstandan ayrılmasının isə Rusiya tərəfindən dəstəklənməsi, Dağlıq Qarabağda baş verən hadisələrin beynəlxalq birlik tərəfindən birmənalı qiymətləndirilməməsi dünyanın bir sıra bölgələrində separatçıları ruhlandırır və onları “tam və qəti qələbə” uğrunda mübarizəyə həvəsləndirir. Beləliklə, separatçılıq cəzasız qaldıqda və dəstəkləndikdə ekstremist xarakter daşımağa başlayır. Vahid dövlətin bölünməsi və yeni dövlətin yaranması separatçılıq qarşısında duran əsas məqsəd olduğundan bu, hər bir ölkənin təhlükəsizliyinə və suverenliyinə yönəlmiş ciddi təhdiddir. Çünki yeni dövlətin yaranması nəinki ərazinin itkisi, həm də bu ərazidə yerləşən resurslardan məhrum olmaq deməkdir. Eyni zamanda, dövlət öz sərhədlərində ona qarşı düşmənçilik siyasəti yürüdəcək yeni dövlətin mövcudluğu ilə barışmalıdır.

Qeyd olunduğu kimi, separatçılıq ekstremizmi, ekstremizm isə terrorçuluğu doğurur. Terrorizm anlayışına ən yaxın ekstremizm anlayışıdır, lakin bunlar eyni mənalı sinonim sözlər deyildir. İlk öncə kifayət qədər ortaq cəhətlərə malik siyasi ekstremizm ilə siyasi terrorizmi fərqləndirmək məqsəduyğun olardı. Çünki ekstremist təşkilatlar məqsədləri naminə terrorçu metodlara olduqca sıx-sıx müraciət edirlər. Terrorizm kimi ekstremizm də mövcud quruluşa, onların maraqlarına cavab verməyən siyasi şəraitə qarşı çıxır. Ekstremizm siyasi məqsədlər üçün zorakı vasitələrdən istifadə etməklə cəmiyyətdə qeyri-stabillik yaratmağı nəzərdə tutur. Ekstremistləri terrorçulardan fərqləndirən cəhət, onların məqsədləridir. Yəni, onların tələbləri daha dərin siyasi dəyişikliklərdən ibarətdir. Terrorizmdən fərqli olaraq, ekstremistlər dövlət quruluşunun və sərhədlərin dəyişdirilməsinə çalışırlar. Əksər hallarda ekstremizm fəaliyyəti ilə siyasətin subyektləri məşğul olur. Ekstremizm dedikdə, siyasi hərəkətlərin, partiyaların, həmçinin səlahiyyətli şəxslərin və adi vətəndaşların, mövcud ictimai-siyasi vəziyyətin zorakı vasitələrlə dəyişdirilməsinə yönəldilmiş qeyri-qanuni fəaliyyətləri nəzərdə tutulur. Terrorçulardan fərqli olaraq, ekstremistlər zorakılıq aktlarını deklorativ məqsədlə istifadə etmirlər. Yəni, onlar terror aktlarını cəmiyyətdə böyük əks-səda doğurmaq üçün deyil, birbaşa qarşılarında duran mənafeləri aradan qaldırmaq üçün törədirlər. Bu mənada, terrorizmlə ekstremizm arasında sərhədləri nisbi də olsa, müəyyən etmək mümkündür.

Diversiya da terrorizmə yaxın hadisələrdən hesab oluna bilər. Lakin diversiya, bir qayda olaraq, müəyyən məqsədlərlə dövlətin xüsusi orqanları tərəfindən törədilir. Terror aktının səmərəliliyi, onun hansı səviyyədə ictimai əks-səda doğurması ilə ölçüldüyü halda, diversiya aktının əks-səda doğurması əksinə, onu həyata keçirənlər üçün təhlükəlidir. Diversiya aktları, əsasən texnogen qəzaları, bədbəxt hadisələri və ya başqa qüvvələr tərəfindən törədilmiş zorakılığı imitasiya edir. Terrorizmdən ən başlıca fərqi də ondan ibarətdir ki, diversiya aktları törədənlər bütün mümkün vasitələrlə gizlin qalmağa çalışırlar. Dövlət xüsusi orqanları tərəfindən törədilən diversiya aktlarının məsuliyyəti əksər hallarda tamamilə başqa subyektlərin üzərinə atılır.

Beynəlxalq polis institutunun əməkdaşı B.Ganor 2002-ci ildə “Polis təcrübəsi və tədqiqatları” adlı beynəlxalq jurnalda çap etdirdiyi “Biri terrorçu, digəri azadlıq uğrunda mübarizə aparan” adlı məqaləsində terrorizmi partizan müharibəsi, inqilabi zorakılıq, milli-azadlıq uğrunda mübarizə və zorakılıqla müşayiət olunan başqa fəaliyyət növlərindən fərqləndirməyə çalışmışdır. Terrorizmdən fərqli olaraq, partizan müharibəsi hərbi qüvvələrə qarşı aparılır. Lakin tarixi müşahidələr, bu istiqamətdə terrorizmlə partizan müharibəsi arasında sərhədin mövcudluğunun şərti xarakter daşması

fikrini irəli sürməyə əsas verir. Belə ki, əksər hallarda hərbiçilərlə yanaşı, dinc əhali də partizan hərəkatının qurbanına çevrilir [6, s.329].

Separatçılığın ekstremizm, ekstremizmin isə terrorçuluğu doğurması səbəbindən onunla mübarizə dövlətin milli təhlükəsizlik sistemində prioritet vəzifə kimi qiymətləndirilməlidir. Əksər hallarda sırf maraqlardan çıxış edilərək bu və ya digər zorakılıq fəaliyyətlərini ya terrorizm kimi təqdim edirlər, ya da onlara bəraət qazandırırırlar. Şərq ölkələrindəki zorakı fəaliyyət növləri Qərbdə terrorizm kimi qəbul edildiyi halda, həmin ölkələr bu cür fəaliyyəti kolonializmə qarşı qanuni silahlı mübarizəsinin bir növü kimi təqdim edirlər. Həqiqətən, bu məsələlərdə xüsusilə diqqətli olmaq mühüm şərtdir. Çünki istənilən növ zorakılıq aktını təcavüzkar separatizm kimi qələmə vermək böyük yanlışlıqdır. Separatçılıq azsaylı xalqlara qarşı açıq ayrı-seçkilik siyasəti yeridilən və onların yaşadıkları ərazilərin “daxili koloniyalara” çevrildiyi bəzi çoxmillətli Afrika və Asiya dövlətlərində daha çox müşahidə olunur. Bu ölkələrdə mövcud diktatura rejimləri tərəfindən milli azlıqlara qarşı həyata keçirilən ayrı-seçkilik siyasəti həmin ölkələrdə müxtəlif separatçı qüvvələrin formalaşmasına və separatçılığın kütləvi hərəkata çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Lakin milli ayrı-seçkilik siyasəti heç də həmişə separatçılıq hərəkatını doğuran əsas şərtlərə aid deyildir. Hələ 1974-cü ildə BMT BA-nın toplantısında Fələstin lideri Yasir Ərafat bu məsələ ilə bağlı qəti mövqə nümayiş etdirmişdir. O, çıxışında demişdir: “Terrorçu ilə inqilabçının fərqi onların mübarizə aparmaları səbəbindədir. Ədalət istəyənləri, ölkəsinin yadellilərin işğalından azad olunması uğrunda mübarizə aparanları heç bir halda terrorçu adlandırmaq olmaz” [7, s.237].

Bəzən terrorçular adi cinayətkar qruplarla eyniləşdirilir. Həm də əksər hallarda adi cinayətkarlar terrorçu kimi qəbul edilir. Burada müəyyən qanunauyğunluq vardır. Terrorizm ən qatı cinayətdir və terrorçu ən sərt şəkildə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməlidir. Lakin nəzəri cəhətdən bu iki fenomen arasındakı bağlılığı və sərhədləri müəyyənləşdirmək vacibdir. Onlar arasında birinci fərq ondan ibarətdir ki, terrorçu müəyyən ideologiya daşıyıcısıdır və fəaliyyətinin məqsədi siyasi xarakter daşıyır. Cinayətkar qruplar terrorçulardan fərqli olaraq, qrupun və üzvlərinin gizlin qalmasına çalışırlar. Məlum olduğu kimi, terrorçuların əsas məqsədlərindən biri də özlərini cəmiyyətə bəyan etməkdən ibarətdir. Əksər hallarda terrorçular zorakılıq aktlarını öz məqsədlərini və liderlərini siyasi reklam etmək üçün törədirlər. Terrorçuluqla cinayətkarlığın kifayət qədər təmas nöqtələri də vardır. Əksər hallarda terrorçular təşkilatlarının maliyyə ehtiyaclarını ödəmək üçün, qarət, narkobiznes, silah alveri və s. kimi sırf cinayət xarakterli fəaliyyətlə məşğul olurlar. Həm terrorçular, həm də adi cinayətkar qruplar eyni kanallarla “çirkli pulların yuyulmasını” təmin edirlər. Bunlardan başqa, onların hər ikisi dövlət nəzarətinin, hüquq-mühafizə orqanlarının və milli beynəlxalq təhlükəsizlik sistemlərinin zəifləməsində maraqlı olurlar [8, s.117].

Dünya ictimaiyyəti təcavüzkar separatçılıqla mübarizə sahəsində diplomatik səylərdən hərbi gücün tətbiqinədək, münaqişə tərəflərindən birini dəstəkləməkdən münaqişəyə beynəlxalq müşahidəçiləri cəlb edərək onun həllini beynəlxalq təşkilatların öhdəsinə buraxmağadək bir çox tədbirlər sistemini sınaqdan çıxarmışdır. Bəzi hallarda münaqişənin aktiv fazasının söndürülməsinə nail olunsa da separatçı hərəkatları tam ram etmək mümkün olmamışdır. Belə ki, hazırda dünyanın beynəlxalq münasibətlər sistemi özündə separatçılığa qarşı təsirli mübarizə metodlarını və cinayətkarların cəzalandırılmasını ehtiva edən hüquqi normalara və onların realizə mexanizminə malik deyil. Bu, onu göstərir ki, separatçılığın tam aradan qaldırılması mümkün deyil. Onun yalnız ekstremist fazaya keçməsinə əngəlləmək olar. Bunun üçün beynəlxalq təşkilatlar ikili standartlardan çıxış etməməli, hər bir münaqişənin ədalətli həllinə maksimum səylərini artırmalı, BMT-nin mövcud sənədlərini rəhbər tutmalıdır. Belə ki, BMT tərəfindən etnik zəmində yaranmış münaqişələrin həllinə dair kifayət qədər effektiv mexanizmlər işlənib hazırlanmışdır. Bu baxımdan BMT-nin suverenləşməsinin sərhədlərini məhdudlaşdıran “Sülh proqramı” adı altında tanınan konsepsiyası mövcuddur. Həmin sənəddə etnik zəmində münaqişələrin həllinin və yeni dövlətlərin yaradılmasının yalnız ikitərəfli razılaşma əsasında mümkünlüyü öz əksini tapıb. Separatçılıq öz aktiv fazasına, adətən, dövlətdə sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi qeyri-sabitlik dövründə keçir və ekstremizmlə müşayiət olunur. Bu fazada separatçı bölgələrdə yerli əhali arasında güclü təbliğat işi aparılır, insanlarda çaşqınlıq və dövlətə inamsızlıq hisləri yaradılaraq onlar mərkəzi hakimiyyət orqanlarına

itaətsizlik aksiyalarına cəlb edilir. Daha sonra ekstremist əhval-ruhiyyəli gənclərdən ibarət yaraqlı dəstələr yaradılır və separatçılıq açıq silahlı qarşıdurma fazasına daxil olur. Separatçılığın inkişafı etməsində xarici amilin rolu çox böyükdür. Belə ki, heç bir separatçı hərəkət xaricdən dəstək almadan böyük miqdarda maliyyə vəsaitinin və texniki vasitələrin tələb olunduğu aktiv və silahlı qarşıdurma fazalarına keçə bilməz [9, s.134].

Hər bir separatçı hərəkət, fəaliyyət göstərdiyi ölkə və ya bölgənin tarixi inkişafının konkret məqamlarını özündə əks etdirən spesifik əlamətlərə malikdir. Məsələn, bir ölkə şəraitində separatçı hərəkət hakim etnosun şovinist siyasətinə kəskin reaksiya şəklində, digər dövlətdə-etnik çoxluğun siyasi müstəmləkəsindən azad olmaq uğrunda mübarizə aparan milli azadlıq hərəkəti formasında ortaya çıxır, üçüncü halda separatçılıq qonşu dövlətin təcavüzkar siyasəti nəticəsində “tarixi vətən”ə birləşmək uğrunda fəaliyyət göstərən hərəkət kimi formalaşır. Bununla yanaşı, etnik separatçılığın digər motivlər əsasında formalaşması faktları da mövcuddur: konfessial (dini), linqvistik, sosial-iqtisadi və s.

Belə ki, separatçılar öz tələblərinin əsaslandırılmasında müxtəlif tarixi sənədlərdən, o cümlədən təhrif olunmuş, saxtalaşdırılmış fakt və materiallardan istifadə edir, onların ictimaiyyət arasında yayılmasına xüsusi diqqət yetirirlər. Təcavüzkar erməni separatçıları tərəfindən saxtalaşdırılmış və təhrif olunmuş tarixi faktlara istinadən Dağlıq Qarabağın guya erməni torpaqları olmasını “sübuta yetirən” materialların nəşr edilməsi və onlardan istifadə olunmaqla geniş təbliğat kampaniyasının aparılması bunun əyani nümunəsidir. “Sadval” ləzgi hərəkətinin nəzdində ləzgi xalqının tarixini, siyasi, iqtisadi və mədəni irsini təhrif etməklə qeyri-obyektiv təbliğat aparan analitik-informasiya mərkəzi fəaliyyət göstərmişdir. Separatçılıq meyillərinin qızıqdırılmasına qatı anti-Azərbaycan mövqeyindən çıxış edən “Sadval” qəzeti də mühüm rol oynamışdır [10].

Təhlililər göstərir ki, Azərbaycanda “erməni, ləzgi, kürd, talış, avar, kartları”nın ortaya atılması və həmin xalqlar arasında separatçılıq meyillərinin qızıqdırılması heç də təsadüfi xarakter daşımır. Əgər ilkin mərhələdə qərb dövlətləri SSRİ-ni dövlət kimi zəiflədib parçalamaq məqsədilə həmin dövrdə bu dövlətin tərkib hissəsi olmuş Azərbaycanda separatçılıq hərəkətindən istifadə etməyə çalışdırlarsa, sonradan bu proses Ermənistan, Rusiya və İranın xüsusi xidmət orqanlarının Azərbaycana qarşı hazırlanmış təxribat-pozuculuq planlarının həyata keçirilməsi istiqamətində fəaliyyətlərinə xidmət etmişdir. Respublikamızda separatçılığın vüsət almasında, məhz xarici xüsusi xidmətlərlə əlaqəsi olan və onlardan maliyyə yardımı alan leqal və qeyri-leqal separatçı qurumlar mühüm rol oynamışdır [10]. Qeyd olunanlara əyani sübut kimi “Sadval” ləzgi xalq hərəkətinin separatçı bir təşkilat kimi formalaşması, maliyyələşdirilməsi və silahlandırılmasında, habelə fəaliyyətinin istiqamətləndirilməsində Ermənistan Respublikasının xüsusi xidmət orqanlarının bilavasitə iştirakını göstərmək olar.

“Sadval”ın liderləri dəfələrlə Ermənistanda olmuş, müxtəlif səviyyələrdə erməni rəsmiləri ilə görüşlər keçirmiş və bu görüşlərdə ermənilərin “Sadval”a himayədarlıq etməsi, onların “ləzgi problemi”nin həlli istiqamətində Rusiya və Azərbaycana təsir göstərməsi məsələsini müzakirə etmişlər. Ermənistanın təhriki ilə “Sadval” Azərbaycana qarşı düşmənçilik və hüquqazidd fəaliyyətini genişləndirərək, respublikamızda bir sıra terror-təxribat aksiyaları həyata keçirmişdir. Azərbaycanın şimal-şərqində milli zəmində silahlı münaqişə ocağı yaratmaq məqsədilə 1990-cı illərin əvvəllərində Ermənistandan Dağıstana “Sadval”ın yaraqlıları üçün vertolyotlarla külli miqdarda silah, döyüş sursatı, partlayıcı maddələr gətirilmiş və sonradan bu silahlar təşkilatın Azərbaycanın şimal rayonlarında yaşayan fəallarına paylanmışdır. 1993-cü ilin iyun ayında “sadval” liderlər qondarma “Talış Muğan Respublikası”nın yaradılması ərəfəsində, respublikamızdakı qeyri-sabitlikdən istifadə edərək separatçı niyyətlərini silahlı yolla həyata keçirmək istiqamətində konkret addımlar atmışdır. Bu məqsədlə həmin il iyunun 15-də onlar Dağıstan ərazisindən Qusar rayonunun Zuxul kəndindəki sərhəd məntəqəsinə 1 nəfər zabitin öldürülməsi və 2 əsgərin yaralanması ilə nəticələnən silahlı basqın etmişlər. Respublikanın hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən görülmüş qətiyyətli tədbirlər sadvalçıları öz niyyətini sonadək həyata keçirməkdən çəkindirmişdir [11, s.48].

Azərbaycan və Rusiya təhlükəsizlik orqanlarının əməkdaşlığı nəticəsində Ermənistan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Baş İdarəsinin şöbə rəisi polkovnik Can Ohanesyanın, onun müavini

mayor Aşot Qaloyanın, Rusiya Federal Əks-Kəşfiyyat Xidmətinin Terrorçuluqla Mübarizə İdarəsinin baş əməliyyat müvəkkili mayor Boris Simonyanın başçılığı ilə Rusiya ərazisində fəaliyyət göstərən erməni separatçılarından ibarət terrorçu qrup məsuliyyətə cəlb olunmuşdur. Moskvada yerləşən və Valeri Petrosyanın rəhbərlik etdiyi “TİRR” Assosiyası tərəfindən maliyyələşdirilən həmin qrup Rusiya və Azərbaycan ərazisində dəmiryolu qatarlarında bir neçə partlayış törətmişdir. Bütün bu şəxslər Rusiya Federasiyası və Azərbaycan Respublikası məhkəmələri tərəfindən müxtəlif müddətlərə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum olunmuşlar.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya quruluşu, suverenliyi və ərazi bütövlüyü üçün təhlükə yaradan separatçılıq fəaliyyətinə qarşı mübarizə dövlətin təhlükəsizlik orqanlarının qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biridir. Çoxmillətli dövlət kimi respublikamızın mühüm coğrafi mövqeyə və zəngin təbii sərvətlərə malik olması, onu xarici ölkələrin gərgin mübarizə məkanına çevirməklə müasir dövrdə separatçılıq və terrorizmlə mübarizəsini daha da aktuallaşdırmışdır.

Nəticə

Bu gün terrorizm və separatizm siyasi zorakılıq vasitəsi olaraq, dünyanın yenidən nizamlaması uğrunda gedən mübarizədə bir siyasi rıçaqdır. Onlara qarşı mübarizə aparmaq üçün istər yerli, istərsə də beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuş müəyyən prinsip və metodlar olsa da, bu proseslər hələ də davam edir və bunun üçün bütün dünya dövlətləri üçün vahid hesab edilən bir qayda və yaxud mübarizə yolları yoxdur. Bu da ondan xəbər verir ki, separatçılıq və terrorçuluq güc dövlətləri üçün bir qazanc mənbəyidir və onların milli maraqlarına xidmət edən, təbii ki də günahsız insanların qanı bahasına başa gələn “siyasi oyun” vasitələridir. Burada əsas “güc dövlət”lərinin strateji siyasi və iqtisadi maraqlarıdır, terrorun qurbanı isə bu siyasi gedişlərdə uduzan tərəflər-“zəif dövlətlər”dir.

Ədəbiyyat

1. Şabanov G. Azərbaycanca separatizm problemi, potensial təhdidlər və onların həlli yolları // Strateji təhlil, 2010, №1, s.69-80.
2. Гусейнов А.А. Терроризм в современном мире. Опыт международного анализа (Материалы «Круглого стола»). Вопросы философии, 2005, № 6, s.23-32
3. İsmayıl İ. Açıq separatizmin məxfi tərəfləri, 02.01.2001, <http://dsx-oder.blogspot.com/2011/01/aciq-separatizmin-mxfi-trflri.html>.
4. Əliyev B. Terrorizm: kompleks-hüquqi və sekürtoloji tədqiqatlar. Bakı: Qanun, 2001, 204 s.
5. Həsənov A. Beynəlxalq Terrorizm. I hissə. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2003, 568 s.
6. Musayev H. Beynəlxalq terrorçuluğa qarşı mübarizədə xüsusi xidmət orqanlarının fəaliyyətinin prinsip və xüsusiyyətləri. Bakı, Çarşıoğlu, 2009, 270 s.
7. Mirbəşiroğlu E. Siyasi münaqişələr: mahiyyəti, quruluşu, həlli. Bakı: Elm, 2015, 525 s.
8. Севдмалиев Р. Международный терроризм и политико-правовые проблемы борьбы с ним. Баку: Indigo, 2011, 502 с.
9. Мировая политика и международные отношения // Под ред. Ланцова С.А., Ачкасова В.А., СПб: Питер, 2006, 448 с.
10. http://www.azerbaijan.az/_Karabakh/_ArmenianAgression/armenianAgression_04_a.html.
11. Асадов С., Мамедов И. Терроризм причина и следствие. Баку: Издательство Азербайджан, 2001, 246 с.

Аннотация

Агрессивный сепаратизм и терроризм как инструмент политического насилия Кёнуль Шыхиева

В статье исследованы концепции агрессивного сепаратизма и терроризма как средство политического насилия, признаки, формы и разница между насильственными средствами и

борьба с ними. В статье было изучены политические причины развития и распространения сепаратизма и терроризма.

Ключевые слова: политическое насилие, этнический сепаратизм, агрессивный сепаратизм, терроризм и экстремизм, национальная безопасность.

Abstract

Aggressive separatism and terrorism as a instrument political violence

Konul Shikhiyeva

The article explores the concept of aggressive separatism and terrorism as a means of political violence, also the characteristics, forms and differences between the relationship of other violent means and the fight against them. The article examines the political causes of the development and spread of separatism and terrorism.

Keywords: political violence, ethnic separatism, aggressive separatism, terrorism and extremism, national security.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 14.08.2018

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 28.08.2018

Çapa qəbul edilmişdir: 18.09.2018

UOT 351/354

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYİ
VƏ ONU ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR****mayor Xəyal İskəndərov***Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası*

E-mail: xayal1333@gmail.com

Xülasə. Məqalədə milli təhlükəsizliyin genezisi araşdırılır, təhlükəsizlik təhdidləri, milli təhlükəsizliyi təmin edən tədbirlər, Azərbaycan Respublikasının milli maraqları ilə bağlı dövlət siyasəti nəzərdən keçirilir, “Milli təhlükəsizlik haqqında” qanun, Milli təhlükəsizlik konsepsiyası, müdafiə siyasəti, onun məqsədləri və istiqamətləri təhlil edilir.

Açar sözlər: milli təhlükəsizlik, təhdid, tədbir, milli maraqlar, müdafiə siyasəti.

Təhlükəsizliklə bağlı narahatlıqlar bəşər tarixinin özü qədər qədimdir. Belə ki, yeni formalaşan istənilən dövləti təhlükə və təhdidlərdən müdafiə etmək hər zaman siyasətçiləri maraqlandıran əsas məsələlərdən biri olmuşdur. “Təhlükəsizlik” anlayışı latın dilində “securus” sözündən olub, mənası təhlükədən azad deməkdir [1, s.31]. Tarixən siyasi quruluşların, ölkə vətəndaşlarının qorunması, ümumi təhlükəsizliyin təmin edilməsi hərbi vasitələrlə həyata keçirilmişdir. Bir çox mütəfəkkir və dövlət xadimləri müharibələri təhlükəsizliyin bəlası hesab edərək pisləsələr də, bəziləri hərbi vasitələrdən istifadəni zəruri hesab etmişdir. Qədim yunan filosofu Efesli Heraklit e.ə. VI əsrdə “Təbiət haqqında” əsərində təhlükəsizlik motivlərinə toxunaraq yazırdı ki, hər şeyin əsası müharibədir. Onun sayəsində dövlətlər möhkəmlənir və dağılır [2, s.13]. Hətta yeni dövr siyasi fikrinin dahilərindən olan Nikolo Makiavelli də XVI əsrdə “Hökmdar”, “Florensiya tarixi” əsərlərində yazırdı ki, dövlətin siyasi təhlükəsizliyini qorumaq üçün əxlaqdan deyil, gücdən istifadə etmək lazımdır. O qeyd etmişdir ki, güclü ordu kimin tərəfindədirsə, tale də hər zaman onunladır. XVI–XVIII əsrlərdə yaşayıb-yaratmış bir çox alimlər, məsələn, Erazm Rotterdamlı, Hüqo Hrotsiy, Mişel Montern, Paskal Blez, Şarl Lui dö Monteskyö və Jan Jak Russo öz əsərlərində hərbi toqquşmaların dövlət və cəmiyyət üçün məhvedici əlamət olması barədə yazsalar da, dövlətin, cəmiyyətin təhlükəsizliyi naminə aparılan müharibələri ədalətli hesab etdiklərini bildirmişlər [2, s.22]. ABŞ dövlət xadimi Con Adams ən yaxın məsləhətçisi və həyat yoldaşı Abiagil Adamsa 1780-ci ildə yazdığı məktubda qeyd etmişdir: “Mən siyasət və müharibəni dərinədən öyrənməliyəm ki, övladların riyaziyyat və fəlsəfəni azad öyrənmə bilsinlər” [3]. XIX əsrdə alman filosofu Fridrix Nitsşe “Zərdüştdən belə demişdir”, “Hakimiyyət iradəsi” əsərlərində müharibənin dövlət üçün vacib olduğunu vurğulamışdır [2, s.24].

Beləliklə, tarix boyu təhlükəsizliyə qarşı təhdidlər, əsasən, hərbi xarakter daşdığından, “təhlükəsizliyin təmin olunması” dedikdə də hərbi gücün istifadəsi nəzərdə tutulurdu. Lakin bu gün, təhdidlər xarakterinə görə dəyişkən olduğundan təhlükəsizliyin birbaşa təmin edilməsində hərbi vasitələrlə yanaşı, siyasi vasitələrdən də istifadə edilir. Təhlükəsizlik tədbirlərinin görülməsi o zaman zəruri olur ki, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdıran, dövləti zəiflədən, kaos, konflikt törədə bilən sosial hadisə və proseslər baş vermiş olsun. Başqa sözlə desək, təhlükəsizlik sistemi o zaman mövcud olur ki, cəmiyyətin qabaqcıl sosial qüvvələrinin maraqları düzgün müəyyənləşdirilsin və onların balansına nail olunsun. Beləliklə, milli təhlükəsizlik nəzəriyyəsi siyasi elmin bir kateqoriyası olmaqla, cəmiyyət və dövlətin ümumilikdə inkişaf tendensiyalarını qiymətləndirən ümumiləşdirici fenomen kimi çıxış edir. Sözü geniş mənasında o, özündə ölkənin elə bir vəziyyətini xarakterizə edir ki, burada həmin ölkə öz ərazi bütövlüyünü, milli dövlətçiliyini saxlayaraq iqtisadi, sosial, siyasi, ekoloji, mədəni və digər sahələrdə qarşıya çıxan problemləri vətəndaşları ilə balanslaşdırılmış maraqlar əsasında həll edərək beynəlxalq münasibətlərin müstəqil subyekti kimi çıxış etmiş olsun [4].

“Milli təhlükəsizlik” anlayışı Qərbdə qəbul olunmuş “national security” ifadəsindən götürülmüşdür və milli maraqların təmin olunmasına yönəlmiş strategiya kimi başa düşülür. Dövlət

tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi, siyasi, hüquqi tədbirlər sistemi, eyni zamanda çevik daxili və xarici siyasət milli təhlükəsizliyin əsasını təşkil edir [5]. Milli təhlükəsizliyin kökündə siyasi sabitlik dayanır. Akademik Ramiz Mehdiyevin qeyd etdiyi kimi, “sabitlik olmayan yerdə vətəndaş da, dövlət də öz xarici və daxili siyasətində çətinliklərlə üzləşir. Xarici siyasətdəki sabitlik daxildəki sabitliyə müsbət təsir göstərir. Daxili sabitlik dövlət–cəmiyyət dəyərlərinin, məqsəd və maraqlarının ideoloji-əxlaqi vəhdəti sayəsində əldə edilir” [6].

“Milli təhlükəsizlik” anlayışı və “təhlükəsizlik təhdidləri” termini ilk dəfə ABŞ alimlərinə məxsus geosiyasi ədəbiyyatda istifadə olunmuşdur [7]. Sonrakı illərdə “milli təhlükəsizlik” termini dünya geosiyasət elmində bir çox dəyişikliklərə uğramışdır. Bu istiqamətdə ilk praktiki addım ABŞ Konqresi tərəfindən “Milli təhlükəsizlik haqqında” qanunun qəbul edilməsi və Prezident Harri Trumenin 1947-ci il 26 iyul 253 nömrəli qərarı ilə qanun layihəsini imzalaması olmuşdur. Həmin qanuna əsasən, prezidentə daxili, xarici və hərbi aspektlərə dair məsələlər üzrə məsləhətlər verən Milli Təhlükəsizlik Şurası yaradılmışdır. Onun daimi üzvləri sırasına Vitse-prezident, Dövlət katibi, Müdafiə naziri, Qərargah rəisi və Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin direktoru daxil edilmişdir. Vacib məsələlərin müzakirəsində başqa idarə rəhbərləri də dəvət oluna bilərdi. Milli Təhlükəsizlik Şurasından sonra, 1952-ci ildə Prezident Trumenin məxfi direktivi əsasında Milli Təhlükəsizlik Agentliyi də yaradılmışdır. Müdafiə Nazirliyinə daxil olan, lakin öz fəaliyyətində müstəqil olan bu orqan mülki və hərbi əlaqənin təmin edilməsi ilə məşğul olur [2, s.12]. Beləliklə, “milli təhlükəsizlik” anlayışı başlanğıcda hərbi təsir imkanlarını nəzərdə tutsa da, indi cəmiyyətin milli dəyərlərinə, xalqın qeyri-hərbi və iqtisadi təhlükəsizliyinə bilavasitə təsir edən bir çox sahələri əhatə edir. ABŞ alimi Henri Kissencerin fikrincə, milli təhlükəsizlik millətin həyat tələbatının ödənilməsidir [2, s.39].

Milli təhlükəsizlik hökumətin siyasi, diplomatik, iqtisadi, hərbi və digər təsir vasitələrindən istifadə edərək öz vətəndaşlarının müdafiəsini nəzərdə tutur, milli müstəqilliklə başlayır və milli maraqlara söykənir. Hər bir dövlətin milli təhlükəsizliyi onun uzunmüddətli milli maraqları üzərində qurulur. Başqa sözlə, milli təhlükəsizlik milli maraqların həyata keçirilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikasının milli maraqları Azərbaycan xalqının fundamental dəyər və məqsədlərini, habelə insan, cəmiyyət və dövlətin tərəqqisini təmin edən siyasi, iqtisadi, sosial və digər tələbatların məcmusundan ibarət olmaqla, aşağıdakılardır [8, s.5]:

- dövlətin müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünün qorunması, onun beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığının təmin edilməsi;
- xalqın vahidliyinin qorunub saxlanılması, azərbaycançılıq ideyasının təşviqi;
- vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması, insan hüquq və əsas azadlıqlarının təmin olunması;
- demokratik və vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının inkişafı, qanunun aliliyi, asayişin təmini yolu ilə dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsinin gücləndirilməsi, əhalinin təhlükəsizliyinin qorunması;
- beynəlxalq öhdəlikləri yerinə yetirmək, qlobal və regional təhlükəsizlik və sabitliyə töhfə vermək üçün beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi;
- bazar iqtisadiyyatının inkişafı, onun hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi, daxili və xarici sərmayələr üçün əlverişli şəraitin yaradılması;
- təbii sərvətlərdən tam səmərəli istifadə edilməsi, davamlı iqtisadi inkişaf, ətraf mühitin qorunması, təhsil, elmi və texnoloji potensialın artırılması yolu ilə Azərbaycan xalqının gələcək inkişafının, əhalinin layiqli həyat səviyyəsinin və fiziki sağlamlığının təmin edilməsi;
- dünya azərbaycanlılarının bölüşdüyü dəyərlərə əsaslanan milli özünəməxsusluq və həmrəyliyin möhkəmləndirilməsi;
- Azərbaycan xalqının mədəni-tarixi irsinin və mənəvi dəyərlərinin qorunması, eləcə də ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşdirilməsi, dilinin, özünüdərk, vətənpərvərlik və milli iftixar hissinin, intellektual potensialının inkişaf etdirilməsi.

Beləliklə, milli təhlükəsizliyə nail olmaq üçün istənilən ölkəyə iqtisadi, sosial və enerji təhlükəsizliyi lazımdır. “Milli təhlükəsizliyin təmin olunması” dedikdə, ölkənin suverenliyi, daxili və xarici təhlükələrin neytrallaşdırılması fonunda ərazisinin bölünməzliyi, hərbi-siyasi təhlükəsizlikdən

informasiya təhlükəsizliyinə kimi müxtəlif xarakterli təhdidlərin dəf edilməsi nəzərdə tutulur. Bütün bunlar ölkənin daxili və xarici təhlükəsizlik siyasəti ilə sıx bağlıdır.

Milli təhlükəsizliyi təmin edən tədbirlər aşağıdakılardır [9, s.9]:

- diplomatiyadan istifadə edərək tərəfdaşlar qazanmaq və təhlükələri təcrid etmək;
- əməkdaşlığı asanlaşdırmaq, hətta zəruri etmək üçün iqtisadi potensialı artırmaq;
- effektiv Silahlı Qüvvələr yaratmaq;
- mülki müdafiə və fəvqəladə hallara hazırlıq tədbirlərini (terror əleyhinə qanunvericilik daxil olmaqla) həyata keçirmək;
- mühüm infrastrukturların mühafizəsini təmin etmək;
- kəşfiyyat orqanlarından istifadə edərək təxribat təhlükəsinin qarşısını vaxtında almaq və informasiyanı gizli saxlamaq;

–əks-kəşfiyyat və polis orqanlarından istifadə etməklə əhalini daxili təhlükələrdən qorumaq.

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyi dedikdə, onun müstəqilliyi, suverenliyi, ərazi bütövlüyü, konstitusiyaya quruluşu, xalqın və ölkənin milli maraqları, insan, cəmiyyət və dövlətin hüquq və mənafelərinin daxili və xarici təhdidlərdən qorunması başa düşülür. Milli təhlükəsizliyin obyektləri insan, cəmiyyət və dövlətdir. Milli təhlükəsizliyin subyektləri isə insanların, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizlik maraqlarının və tələbatlarının təmin edilməsi məqsədilə yaradılmış dövlət hakimiyyəti orqanlarıdır [10, s.5].

Beləliklə, milli təhlükəsizlik üç əsas səviyyədə ibarətdir:

1. Şəxsiyyətin təhlükəsizliyi.
2. Cəmiyyətin təhlükəsizliyi.
3. Dövlətin təhlükəsizliyi.

XX əsrin sonlarında dövlət müstəqilliyinin bərpası, Azərbaycana öz milli təhlükəsizliyinin qayğısına qalmaq kimi daimi bir məsuliyyəti də gətirdi. Dövlət müstəqilliyinə 1991-ci ildə nail olunsada, 1993-cü ilə qədər hakimiyyətdə olan qüvvələrin heç biri dövlət və cəmiyyətin milli təhlükəsizliyini layiqincə təmin edə bilmədi. Yalnız Ulu öndər Heydər Əliyevin xalqın tələbi ilə hakimiyyətə qayıdışından sonra Azərbaycanda dövlətin və vətəndaşların təhlükəsizliyinin bütün xarici və daxili təhdidlərdən etibarlı şəkildə müdafiəsinə xidmət edən effektiv milli təhlükəsizlik siyasəti həyata keçirilməyə başlandı [11, s.51].

2004-cü ildə “Milli təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul olundu. Burada ilk dəfə qanunvericilik səviyyəsində şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlət təhlükəsizliyinin təmin olunmasının hüquqi əsasları təsbit edilmiş, təhlükəsizlik sistemi və onun funksiyaları müəyyənləşdirilmişdir. Bu qanun özündə Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin milli təhlükəsizlik siyasətinin əsas prinsiplərini, məqsəd və vəzifələrini əks etdirir. Nəhayət, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 23 may tarixli sərəncamı ilə ölkənin milli təhlükəsizlik siyasətinin həyata keçirilməsində uzunmüddətli strateji vəzifə və prioritetləri özündə əks etdirən milli təhlükəsizlik konsepsiyası təsdiq olunmuşdur [7].

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunları əsasında milli təhlükəsizliyi təmin edən orqanlar qarşısında aşağıdakı konkret vəzifələr qoyulmuşdur [12, s.188]:

- milli təhlükəsizliyə qarşı yönəlmiş təhdidlərin vaxtında aşkar edilməsi və dəyərləndirilməsi;
- təhdidlərin qarşısının alınması üçün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- milli təhlükəsizliyi təmin edən qüvvə və vasitələrin formalaşdırılması və onların daimi hazırlığının təmin edilməsi;
- təhdid yarandığı təqdirdə bütün qüvvə və vasitələrin səfərbər edilməsi və müvafiq əks-tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- beynəlxalq öhdəliklərə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının ümumi və regional təhlükəsizliyin təmin edilməsində iştirakı.

Hər bir dövlətin özünün milli təhlükəsizlik siyasəti vardır. Milli təhlükəsizlik siyasətinin mövcud və gələcək təhlükələrin qarşısının alınması üçün perspektiv imkanları olmalıdır. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik siyasəti mövcud təhlükəsizlik mühitində təhdidlərin qarşısının

alınması və aradan qaldırılmasını, habelə daxili və xarici siyasət vasitələrindən istifadə etməklə və müdafiə qabiliyyətini gücləndirməklə ölkənin milli maraqlarının təmin edilməsini nəzərdə tutur.

Professor Əli Həsənov Azərbaycanın milli təhlükəsizlik siyasətinin üç əsas məqsədini qeyd etmişdir [13, s.873]:

1. Dövlət müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü, konstitusiyaya quruluşu, vətəndaş hüquqları və onların təminatı yolları, mövcud milli ehtiyatların bu işə səfərbər edilməsi proqramı və bəhs olunan sahədə məsuliyyətli dövlət idarəçiliyinin yaradılması;

2. Xaricdən müdaxilə olmadan ölkənin strateji inkişaf yolunun seçilməsi, konstitusiyaya quruluşunun, daxili həyatın, cəmiyyətin və hər bir vətəndaşın təhlükəsizliyinin, əhalinin firavan həyatının təmin edilməsi, milli-vətəndaş birliyinin və ictimai-siyasi sabitliyin qorunması;

3. Milli təhlükəsizlik konsepsiyasından irəli gələn məsələlərin həll edilməsi.

Milli təhlükəsizlik siyasəti, həmçinin beynəlxalq terrorizm, transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq, qeyri-qanuni miqrasiya, insan alveri, narkotiklərin nəqli və kütləvi qırğın silahlarının yayılması daxil olmaqla xarici və daxili siyasətə olan təhdidlərin çoxölçülü xarakterini nəzərə alır.

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyasında bu siyasətin əsas istiqamətləri aşağıdakı kimi öz əksini tapmışdır [14, s.113]:

Təhlükəsizliyin xarici siyasət vasitələri ilə təmin edilməsi:

- Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün bərpa olunması;
- Avro-Atlantik strukturlara inteqrasiya;
- beynəlxalq təhlükəsizliyə töhfə;
- beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq;
- regional əməkdaşlıq və ikitərəfli münasibətlər;
- region ölkələri ilə əməkdaşlıq;
- qeyri-region ölkələri ilə əməkdaşlıq;
- müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi.

Təhlükəsizliyin daxili siyasət vasitələri ilə təmin edilməsi:

- demokratiyanın möhkəmləndirilməsi;
- milli və dini tolerantlıq mühitinin qorunması;
- elm, təhsil, mədəniyyət və mənəviyyatın qorunması;
- iqtisadi və sosial inkişaf;
- daxili təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi;
- sərhəd təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi;
- miqrasiya siyasəti;
- enerji təhlükəsizliyi siyasəti;
- nəqliyyat təhlükəsizliyi siyasəti;
- fövqəladə idarəetmə, ətraf mühitin və əhalinin sağlamlığının mühafizəsi;
- informasiya təhlükəsizliyi siyasəti.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev dövlət siyasətini formalaşdırarkən Ulu öndər Heydər Əliyevin təhlükəsizliklə bağlı zəngin irsini, bir çox siyasi, iqtisadi, ideoloji, coğrafi, mədəni amilləri, daxili siyasi maraqları, müxtəlif sosial-siyasi qüvvələrin manevrlərini və beynəlxalq aləmin mümkün reaksiyalarını rəhbər tutmuşdur [11, s.52].

Hüquqi, demokratik dövlətin yaradılması, iqtisadiyyatın və sənayenin inkişaf etdirilməsi, qlobal layihələrin, daxili və xarici siyasətin uğurla həyata keçirilməsi istiqamətində Azərbaycan Respublikasının atdığı addımlar milli maraqların qorunması kimi mühüm strateji xətti də təmin edir [14, s.47].

Milli təhlükəsizlik orqanları tərəfindən xüsusilə diqqət yetirilməsi tələb olunan təhlükə, təhdid və risk faktorları aşağıdakılardır:

- ənənəvi hərbi təhdidlər;
- gizli hərbi və kəşfiyyat xarakterli (təxribat) təhdidlər;

- regional və qlobal qeyri-sabitlik;
- terrorizm, ekstrimizm, radikalizm;
- dezinformasiya;
- kiber təhdidlər;
- iqtisadi asılılıq;
- nüvə silahı;
- demoqrafik böhran;
- mütəşəkkil cinayətkarlıq;
- milli və beynəlxalq səviyyədə fəvqəladə vəziyyət.

Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən neft və qaz yataqları, boru kəmərləri və terminallarına olan təhdidlərin aşkar edilməsi, qiymətləndirilməsi və adekvat tədbirlərin görülməsi ölkəmizin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin ən mühüm fəaliyyət istiqamətlərindən biridir [15]. Ölkəmizdə zəngin enerji ehtiyatlarının olması və əlverişli geostrateji mövqeyimiz iqtisadiyyatın əsaslı və sürətli inkişaf etməsinə müsbət təsir göstərməklə yanaşı, müxtəlif dövlətlərin regiondakı maraqlarını şərtləndirən və münasibətlərin gərginləşməsinə səbəb olan amillərdəndir. Daha konkret desək, bəzi dövlətlərin eyni xüsusiyyətlərə malik məsələlərdə sahib olduqları güc və mövqedən ədalətsiz şəkildə istifadə etmələri müşahidə edilir. 30 ilə yaxındır ki, Azərbaycan torpaqlarının təxminən 20 faizini işğal etmiş Ermənistan qarşı heç bir iqtisadi, siyasi və hərbi sanksiyanın tətbiq edilməməsi bu yanaşmanın bariz sübutudur. Əks halda, Ermənistan Respublikası BMT Təhlükəsizlik Şurasının Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı qəbul etdiyi dörd qətnaməni, ATƏT-in təhlükəsizlik prinsiplərini saymazdan gələrək, beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərini kobudcasına pozmazdı. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının, eləcə də bütövlükdə Cənubi Qafqaz regionunun təhlükəsizliyi üçün real təhlükə mənbəyi mövcuddur və daha pisi odur ki, bu təhlükə kənardan idarə edilir. Ona görə də Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik siyasətində bütün mümkün faktorlar nəzərə alınmalıdır.

Milli təhlükəsizlik haqqında qanununun 19-cu maddəsində Azərbaycan Respublikasının hərbi sahədə milli təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədilə görülən əsas tədbirlərdən biri kimi, xarici ölkələr və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur [16].

Azərbaycanın yerləşdiyi Cənubi Qafqaz regionunda NATO və KTMT kimi təşkilatların maraqları vardır. NATO-ya üzv olmaq yaxın perspektivdə Azərbaycan üçün strateji hədəf hesab edilmir. KTMT-yə daxil olmaq isə onun şərtləri və təminatları (əslində təminatlılığı) çərçivəsində Azərbaycanın mənafeələrinə uyğun deyildir [11, s.82]. Ona görə də xarici təsir və təzyiqlərdən qorunmaq, öz milli təhlükəsizliyini və suveren hüquqlarını təmin etmək üçün beynəlxalq təminatın qazanılması vəzifəsi Azərbaycanın xarici siyasət prioritetlərindən birinə çevrilmişdir.

Müasir mürəkkəb və ziddiyyətli beynəlxalq münasibətlər sistemində NATO beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunmasında əhəmiyyətli rol oynayır, Avro–Atlantik məkanda yerləşən üzv dövlətlərin təhlükəsizliyini təmin etməklə yanaşı, tərəfdaş ölkələrlə də əlaqələri genişləndirir. Mütəmadi olaraq qəbul etdiyi müxtəlif strateji konsepsiya və sənədlər NATO-nun bu sahədə aktiv fəaliyyətinin bariz nümunəsidir. 1949-cu il aprelin 4-də yaradılan Alyans əsasən, Sovet İttifaqı tərəfindən Qərbi Avropa dövlətlərinə edilə biləcək mümkün hərbi müdaxilənin qarşısının alınması üçün kollektiv müdafiəni təmin etmək məqsədini güdürdü. Lakin Sovet İmperiyasının süqutundan sonra da Alyans mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilmiş, üzərinə yeni və fundamental vəzifələr götürmüş, yeni üzvlər qəbul edərək Şərqi Avropaya açılmış, Mərkəzi Asiya və Uzaq Şərqədək uzanan tərəfdaşlıq şəbəkəsi yaratmış və beləliklə, əvvəlkindən daha güclü bir struktur formasına çevrilmişdir. Bu gün Alyans coğrafi hüdudları aşaraq, qlobal təhlükəsizliyin təmin olunması və tənzimlənməsində danılmaz rola malik bir qurumdur.

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin prioritetlərindən biri də NATO standartlarına uyğun milli müdafiə sisteminin qurulmasıdır. Bu gün təhlükəsizlik və müdafiə sahəsində islahatların aparılmasını dəstəkləyən və daha əsaslı əlaqələri inkişaf etdirən tərəfdaşlıq proqramları vasitəsilə NATO ölkələri və Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizlik maraqları nəzərə

alınmaqla yüksək səviyyəli əməkdaşlıq aparılır. Lakin Qafqazın “sərt geosiyasi iqlimi” Azərbaycanın NATO-ya daxil olmasını mümkün edər. Azərbaycanın Alyansa üzv olmasında maraqlı olmayan ölkələrin mövcudluğu ilə yanaşı, digər bir maneə də Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin hələ də öz həllini tapmamasıdır. Alyansın nizamnaməsində deyilir ki, “digər ölkələrə ərazi iddiaları olan və ya digər ölkələr tərəfindən ərazi iddialarının obyektinə olan ölkələr təşkilata qəbul edilə bilməz” [17]. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycanın NATO ölkələri ilə siyasi, hərbi, mədəni, humanitar əlaqələrinin inkişafı üçün geniş imkanlar vardır.

Nəticə

Bu gün Azərbaycan Respublikası beynəlxalq arenada mövqeyini kifayət qədər möhkəmləndirmiş və milli maraqlarına qarşı yönələn təhdidlərə adekvat cavab vermək iqtidarındadır. Ölkəmizin milli təhlükəsizliyini təmin edən sektorun daha da gücləndirilməsi və səmərəli fəaliyyətinin təşkil edilməsi üçün zəruri tədbirlərin görülməsi istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılmış və atılmaqdadır. Dövlətimizin başçısı təhlükəsizlik siyasətini həyata keçirən və bu istiqamətdə praktiki fəaliyyət göstərən orqan və qurumların, xüsusən də ölkəmizin hərbi təhlükəsizliyinin qaranlıq olan Silahlı Qüvvələrin yüksək döyüş hazırlığı səviyyəsinə gətirilməsi istiqamətində səmərəli və məqsədyönlü iş aparır. Güclü iqtisadiyyat və qüdrətli ordunun yaradılması formulu müasir və peşəkar ordumuzun təşəkkülündə önəmli rol oynayır. Ölkəmizin günü-gündən artan iqtisadi gücü milli təhlükəsizliyimizin sütununu və siyasi arenada təsir imkanlarımızın əsasını təşkil edir. Azərbaycan neft və qaz istehsalı sahəsində dünyanın lider ölkələri sırasındadır. Bu da ölkəmizi beynəlxalq oyunçu və təşkilatların diqqət mərkəzində saxlayır. Azərbaycan Respublikası qlobal və regional güclərlə əlaqələrini milli maraqlar üzərində qurulmuş konsepsiya əsasında sistemli xarici siyasət kursu səviyyəsinə çatdırmışdır. Balanslı xarici siyasət konsepsiyası kifayət qədər geniş maneə imkanları yaratmaqla, istənilən təhlükəsizlik mühitində ölkəmizin qarşılaşdığı təhdidlərə adekvat cavab verməsinə imkan yaradır. NATO ilə yaxından əlaqələr qurmaq və onun bütün tədbirlərində iştirak etmək də bu prinsiplərdən irəli gəlir. Azərbaycan Respublikasının təxminən son 70 ilin ən güclü və effektiv hərbi-siyasi təşkilatı olan NATO-nun standartlarını qəbul etməsi və qloballaşan dünyaya adaptasiyası – onun müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, ərazi bütövlüyünün bərpası, sərhədlərinin toxunulmazlığının təmin edilməsi, müdafiə və hərbi potensialının gücləndirilməsi, Silahlı Qüvvələrinin modernləşdirilməsi kimi milli maraqlarının təminatı üçün əlverişli şərait yaratmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Dupont A. New dimensions of security in the new security agenda in the Asia-Pacific region edited by Denny Roy, London: Macmillan press LTD, 1997, 182 p., pp.31-51 (goo.gl/hfZ4Du).
2. Həşimov D.S. Siyasi təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi kimi (Azərbaycan Respublikasının materialları əsasında). Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 2010, 102 s.
3. Letter from John Adams to Abigail Adams, Paris, 12 may 1780, 2 p. (goo.gl/SbWJAd).
4. Ömərrov V. Vətəndaş cəmiyyəti, hüquqi dövlət quruluşu prosesində milli təhlükəsizlik və milli ideyanın qarşılıqlı münasibətləri. “Səs” qəz., Bakı, 2014, 31 dekabr, s.15.
5. Nağıyev N. Milli təhlükəsizlik və onun təmin olunması sistemi // Dırçəliş-XXI əsr, 2008, №124-125, s.191.
6. Ömərrov V. Hüquqi dövlət və milli təhlükəsizlik. “Səs” qəz., Bakı, 2011, 24 noyabr, s.11.
7. Həsənov Ə. M. Heydər Əliyev və Azərbaycanın milli təhlükəsizlik siyasəti. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 2010, 4 may, s. 2,3.
8. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası. Bakı: VES Consultancy LLC, 25 s.
9. National Security and Intelligence Agencies Handbook, Vol. 1. Strategic Information and Contacts, International Business Publications, USA, 333 p. (goo.gl/zULGDX).

10. Dövlət hakimiyyəti və milli təhlükəsizliyin təminat sistemi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Prezident kitabxanası, 10 s. (files.preslib.az, “Azərbaycan Respublikası-20 elektron” resurs, 2011).

11. Həsənov Ə.M. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti. Bakı: Letterpress nəşriyyat evi, 2011, 440 s.

12. Süleymanov M.S. Ali baş komandan institutu. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 504 s.

13. Həsənov Ə.M. Azərbaycanın geosiyasəti. Dərslük. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2015, 1056 s.

14. Qasımov C., Nağıyev N. Milli təhlükəsizliyin əsasları. DTX-nin H.Əliyev adına Akademiyası. Bakı: MTN Maddi-texniki Təminat Baş İdarəsinin NPM, 2015, 407 s.

15. Qasımov E. Milli təhlükəsizlik siyasətinin əsas istiqamətləri. “Respublika” qəz., Bakı, 2012, 26 iyul, s.1.

16. Milli təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 29 iyun 2004 (goo.gl/kzdYnB).

17. Ömərov V. Azərbaycan–NATO əlaqələrinin inkişafında Ulu öndər Heydər Əliyevin rolu. “Səs” qəz., Bakı, 2013, 30 may, s.15.

Аннотация

Национальная безопасность Азербайджанской Республики и факторы обуславливающие ее

Хаял Искандаров

В статье исследовано происхождение национальной безопасности, рассмотрены угрозы безопасности, меры национальной безопасности, государственная политика в отношении национальных интересов Азербайджанской Республики, Закон о национальной безопасности, концепция национальной безопасности, оборонная политика, его цели и направления.

Ключевые слова: национальная безопасность, угроза, мера, национальные интересы, политика обороны.

Abstract

National security of the Republic of Azerbaijan and factors conditioning it Khayal Iskandarov

In the article the genesis of national security has been investigated, the security threats, national security measures, state policy on national interests of the Republic of Azerbaijan have been examined, The Law on National Security, National Security Concept, Defence Policy, its purpose and directions have been analyzed.

Keywords: national security, threat, measure, national interest, defence policy.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 01.08.2018

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 20.08.2018

Çapa qəbul edilmişdir: 07.09.2018

UDC 351/354

THE IMPACT OF “INTERNET AND SOCIAL MEDIA” ON THE GLOBAL SYSTEM

lieutenant colonel Agshin Babayev*Ministry of Defence of the Republic of Azerbaijan*

E-mail: agshinb@yahoo.com

Abstract. In the article an up-to-date picture of the situation concerning the use of internet and social media by organized groups (states, movements, terrorist groups, criminal organizations, public institutions, companies, etc.) is provided and its present and future impact on global and national security, defense and military objectives and the concept and capability building is measured. In order to reach the pre-arranged goal, it is necessary to sort out what kind of threats and risks deriving from the use of internet and social media. In addition to this, it is important to know how and how much the use of these tools might prevent, limit or remove such threats, and help protect a state's strategic interests.

Keywords: internet and social media, global system, national security strategy, cyber-attack, terror organizations, defense and military strategy.

Introduction

In a present day to think of our life without internet and social media are totally incredible. Today people are used to check their personal e-mail and accounts from internet and from wide range distributed social media and listen to the radio and watch TV programs every day, read and share news, information and content, including writing, video, audio, and photos. When analyzing the internet and social media effect on the global system, it is important to remember that all this new technological tools are designed to carry the necessary and valuable information and make us easily communicate with our counterparts, groups, nations and states or help us to spread any data in a quick and fastest way to other end of the globe. The effect of this instant information can be as powerful as the ability to reach a worldwide audience. The widespread dissemination of the Internet, mobile communication, digital media and a variety of social software tools throughout the world has transformed the communication system into interactive horizontal networks that connect the local and global systems. New forms of social media, such as SMS, blogs, social networking sites, podcasts and wikis provide the flow of messages from one receiver to other [1].

Information which we are receiving every day from the social media and internet, sometimes can be more vital to make a decision, sometimes can be even more dangerous and become influence, propaganda and deception tool for states. The evolution of social media has changed the information space around conflict. People affected by conflict increasingly have the tools to record and share their experiences with the world and to be a part of the media through the use of a cellphone camera and internet access. And this kind of transformation can be the threat to the entire world and can represent either a risk or an opportunity for national security and can manipulate the perceptions of the military concept and capabilities.

Impact on global system

Development of computer technologies and its software have enormously influenced the globe. In comparison, 25 years ago, we still write conventional letters and it will take time to deliver and get our message across. By improving the communication technology and later on the internet and social media the world have become globalized and inter-connected regardless of times and spaces. Trending for business integration now is far easier and world market meet the demand almost instantly. The social media becomes more critical especially in ensuring the safety and securing of every national interest. Today, whoever is capable of controlling the information

superiority, will have few steps ahead of its competitor. Hence, the race for space program among global powers has paramount importance for technology advancement which in the long run may have problematic impact on the space command and control.

Being as an important element of soft power the social media and internet are playing essential role in our global system. If you use this soft power in an appropriate way together with hard power such as military you can create the influential smart power in order to protect peace and security in the world. In their early stage of 21st century, social media started to spread mostly in more developed countries such as (North America, Europe, Russia, Japan, South Korea and Australia) with a high technological power and whose government's guarantees complete freedom of expression and communication. Nevertheless, later on social media have started to spread out in less developed and non-democratic countries, too. The flow of the historical development later brings us to the new technologically globalized era. This era generate the new types of information warfare between hegemon powers such as war for superiority and dissemination of the information. In the new world reciprocally dependent on each other, it is easy to damage the routine flow of life with an attack to the computer systems and harm them. The globalized terror organizations may cause the dimensions of the attacks reach dramatic points by the use of such cyber-attacks.

Paul Jones, a professor at the University of North Carolina and founder of ibiblio.org, responded: "Television let us see the global village, but the internet let us be actual villagers" [2].

The spread of affordable information and communication technologies, such as mobile phones and the internet, has broadened the public sphere and shifted it from the institutional realm to the new communication space. Globalization starts to modify arguments from the national arena to the global theater. Social media has been used as a tool to support development of (public thinking, provide education and knowledge about protection of human rights) and push for social change and transformation. Despite the growth of information and communication technologies in the developing world, in particular mobile phones, some technologies may not be accessible to disregarded groups, which can reinforce inequalities in society.

Impact on national security strategy

Since internet and social media are evolving quickly and facing a multisided interaction with geo-strategic and socio-cultural elements, it is important to constantly monitor how they develop, analyze how they work, and measure their potentialities. This process aims at making the states not be caught by surprise in case of a potential offensive use of this tools by adversaries and changing such innovative tools into resources of primary importance, to be ready for all the bodies involved in the protection of the national security [3]. Using these media can cause several negative effects for national security and unfavorable consequences for a state's strategic interests. More likely and potential threats to national security are [4]:

- international terrorist groups (Al-Qaeda, PKK, ISIS, jihad-inspired groups, separatist organizations);
- transnational criminal organizations;
- multinational corporations;
- cracker groups (mostly in foreign states);
- companies (with foreign capital stock);
- religious sects (spread transnationally);
- hacker groups;
- NGO and IO's
- allied foreign states or states with a political-military and/or an economic-financial partnership.

The 2007 cyber-attacks in Estonia are a series of cyber-attacks that swamped websites of Estonian organizations, including Estonian parliament, banks, ministries, newspapers and broadcasters, amid the country's disagreement with Russia about the relocation of the Bronze

Soldier of Tallinn, an elaborate Soviet-era grave marker, as well as war graves in Tallinn [5]. Following, on 20 July 2008, weeks before the Russia-Georgia conflict, the “zombie” computers were already on the attack against Georgia. On August 5, 2008 the websites for OSInform News Agency and OSRadio were hacked. On August 5, the same year, Baku–Tbilisi–Ceyhan pipeline was subject to a terrorist attack near Refahiye in Turkey, responsibility for which was originally taken by Kurdistan Workers’ Party (PKK) but there is circumstantial evidence that it was instead a sophisticated computer attack on line’s control and safety systems that led to increased pressure and explosion.

Another example is the hacker attacks which had happened on April 2013 as a group which is called themselves the Syrian Electronic Army hacked an Associated Press Tweeter account and passed a tweet message that the White House was shot and President Obama was injured. At the end of this message New York Stock Exchange Dow Jones has lost 1% value and 143 points in only 2 minutes, which is the forecast cost about 136 billion dollars. All this factors once again showed us that how the internet and social media can impact on national security of any nation. Lastly, social media are connection and communication tools, and just because of their being “tools”, they can represent either a threat or an opportunity for national security according to the way they are used, by who are used and for what reason [6].

Impact on national defense and military strategy

Apart from being potential threat tools, social media and internet can represent an effective opportunity to protect national and military defense strategy or strategic interest of a state if used properly by civil institutions, particularly by security services and by information security services. The threats demonstrated by technological tools could be vital for security services to define and update plans for distributing new internet technology. Besides these tools can be used by government for community building, monitoring and for other important projects. These technological tools can also be employed for defense activities such as prevention, warning, institutional communication, crisis management and counter-propaganda and offensive activities like influence, propaganda and deception.

Continuous and deep monitoring of this media can be carried out as a warning tool in case of present and future threats to national defence, since the use of social media by criminal organizations, terrorist groups, adversary states and other competitors is more and more increasing. Single individuals can use internet not only for strictly personal purposes, but also for the interests and purposes of the organized group they are part of. In this case, the single members (in terms of connection, link, etc.) of these organized bodies are to manage the official accounts and become the factual users of social media on behalf of the entire group, pursuing the purposes and protecting the interests of the group itself. In order to use internet and social media for military purposes it needs to establish the monitoring between representatives of media and internet by using the capability of Info Ops and PSYOPS members. Moreover, while developing the military strategy all above mentioned threats should be taken into consideration for farther development.

Impact on concepts and capabilities

There is no doubt that social media played a serious role in starting the fires of revolution once they were lit. Largely beyond the control of Government suppression, these platforms for the first time allowed protestors to plan, organize and execute their protests, to create and sustain a feeling of unity that was vital in maintaining them. Crucially, they ensured that revolutionary power was so diffuse that normal methods of government control could not stop it. Moreover, when they tried to, it backfired. When the Egyptian authorities shut off the internet and mobile networks for five days from 28th of January 2011, this simply forced yet more protestors out onto the streets. As a result, a very real mass body of protestors united in opposition [7]. Once revolution was underway, social media provided a crucial alternative voice. The internet has created a new language and

ability for ordinary people to create and sustain in the new environment. Internet and social media can prove to be effective information warfare and information operation capabilities since they allow their users to obtain considerable results [8]:

- both in the strategic and tactical fields;
- in a domain (cyber space) which is different from traditional military ones (ground, sea, air space);
- on dimensions which are different from war, strictly speaking (e.g. psychological, anthropological, cultural, media, perceptive dimension);
- not only against military targets, but also against social society (as a whole or referring to specific ethnic, religious, cultural or professional communities) and a state's critical infrastructures (strategic-relevant companies, telecommunication networks, banking systems, etc.).

To reach significant results without investing a lot of means (their accessibility and cheapness have been mentioned above); for example, using such tools it is possible to rapidly share an extremely high number of content and information with a huge number of receivers at a bizarre cost.

Conclusion

All the states have to reach the information superiority, referred to as an advantage on the adversary in internet technology and decision-making, if they really want to guarantee high competitiveness and efficiency standards, protect their own strategic interests and effectively counter threats to security. Social media can help reach this kind of competitive advantage since they increase the agility and flexibility of the information sharing procedures and accelerate the decision-making process. The use of social media can in fact, contribute considerably to rapid information sharing within each single government agency and to increase inter-institutional communication flow. Considering the Internet and Social Media as a tool can constitute either a threat to global security or a resource for the protection of a state's vital interests, according to the people who use them, the way how they used and for what kind of purposes will be used.

References

1. <http://gsdrc.org/topic-guides/communication-and-governance/social-media>.
2. Anderson J. and Rainle L. Digital Life in 2025, <https://bit.ly/1s7pFEX>.
3. Kimutai Kipkorir J. Social Media And National Security Threats: A Case Study Of Kenya 2014, <https://bit.ly/2RS3mo3>.
4. <http://dailycaller.com/2016/12/31/here-are-the-top-national-security-threats-to-watch-in-2017/>
5. 2007 cyberattacks on Estonia, en.wikipedia.org/wiki/2007_cyberattacks_on_Estonia.
6. Arab Spring, <en.wikipedia.org/wiki/ArabSpring>.
7. <http://www.albanyassociates.com/notebook/2012/03/the-arab-spring-and-the-impact-of-social-media>.
8. Montagnese A. Impact of social media on national security, Centro Militare di Studi Strategici, March 13, 2012, <https://bit.ly/2zizsTl>.

Xülasə

“İnternet və sosial media”nın global sistemə təsiri

Aqşin Babayev

Məqalədə mütəşəkkil qruplar (dövlətlər, hərəkatlar, terrorçu qruplar, cinayət təşkilatları, ictimai qurumlar, şirkətlər və s.) tərəfindən internet və sosial mediadan istifadəyə dair müasir vəziyyət nəzərdən keçirilir, hazırda və gələcəkdə global və milli təhlükəsizliyə, müdafiə və hərbi məqsədlərə, konsepsiyaların hazırlanması və qabiliyyətlərin formalaşmasına təsiri təsvir edilir. Övvəlcədən təyin edilmiş məqsədlərə çatmaq üçün internet və ictimai medianın istifadəsindən

yaranan təhdid və riskləri müəyyənləşdirmək lazımdır. Bununla yanaşı, təhlükələrin qarşısını almaq, məhdudlaşdırmaq və ya aradan qaldırmaq, eləcə də dövlətin strateji maraqlarını qorumaq üçün bu vasitələrdən necə və nə qədər istifadə edilməsi vacibdir.

Açar sözlər: internet və sosial media, qlobal sistem, milli təhlükəsizlik strategiyası, kiberhücum, terror təşkilatları, müdafiə və hərbi strategiya.

Аннотация

Влияние «интернета и социальных средств» на глобальную систему

Акшин Бабаев

В статье представлена современная картина ситуации с использованием интернета и социальных медиа организованными группами (государствами, движениями, террористическими группами, преступными организациями, государственными учреждениями, компаниями и д.), и ее нынешнее и будущее воздействие на глобальную и национальную безопасность, оборону и военные цели, а также концепцию и создание потенциала. Чтобы достичь поставленной цели, необходимо разобраться, какие угрозы и риски связаны с использованием Интернета и социальных сетей. В дополнение к этому важно знать, как и насколько использование этих средств может предотвратить, ограничить или удалить такие угрозы и помочь защитить стратегические интересы государства.

Ключевые слова: интернет и социальные сети, глобальная система, стратегия национальной безопасности, кибер-атака, террористические организации, военная стратегия.

Мəqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 08.09.2018

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 24.09.2018

Çapa qəbul edilmişdir: 19.10.2018

UOT 355/359

MÜHARİBƏ VƏ HƏRBİ HIYLƏ: TARİXDƏN BU GÜNƏ

e.o. polkovnik-leytenant Sadiq Şükürov,

f.əl.ü.f.d. Sevda Hüseynova

Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi

Xülasə. Məqalədə müharibə tarixində hərbi hiylə məsələlərinə baxılır. Məqalədə həmçinin müasir dövr müharibələrindən doğan hərbi hiylə forma və üsulları öz əksini tapmışdır. Qeyd olunur ki, hərbi hiylə faktorunun öyrənilməsi, hərbi hiyləyə yaradıcı yanaşma bacarıqlarının verilməsi hərbi kadrların hazırlığında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: hərbi hiylə, strategema, hərbi tarixi, müharibə, informasiya müharibəsi, döyüş taktikası, hərbi hazırlığı.

Hərb elminin bütün incəliklərinə yiyələnmiş, bu sahədə dərin bilik və bacarıqlarla silahlanmış hərbi hazırlığı qarşıda dayanan ən mühüm vəzifələrdən biridir. Bu vəzifəni həyata keçirmək üçün hərbi işinin bir tərəfdən bəşəriyyət tarixində, digər tərəfdən bu günümüzdə təzahürlərindən dərs almalı, yararlanmalıyıq. Hərb işindən danışarkən, onun mühüm komponentlərindən olan “hərbi hiylə”ni xüsusi qeyd etmək lazımdır. Tarix boyu “hiylə” sözü adi məişət dilində əksər hallarda mənfi anlamda işlədilsə də, “hərbi hiylə” ifadəsi daha fərqli mahiyyət kəsb edərək hərbi fəaliyyətinin ayrılmaz atributuna çevrilmişdir. Həm də düşmənin səhv hərəkətə, yanlışlığa sövq edilərək müvəffəqiyyət qazanılmasını nəzərdə tutan hərbi hiylə tarixi prosesin gedişində forma və üsul dəyişikliklərinə uğramış, əks tərəfə qarşı hazırlanmış sadə tələdən başlayaraq hərbi idarəetmə prosesinə elmin, informasiya struktur və sistemlərinin inkişaf nailiyyətlərinə əsaslanan şüuraltı təsirlər, haker hücumları və s. kimi şəkillər almışdır.

Hərbi hiylənin meydana gəlməsi çox qədimlərə təsadüf edir. Qədim insan ilk silahlı toqquşmalarında ov zamanı istifadə etdiyi gizlilik, tələlərdən yararlanmışdır. Qədim dövrdə hiylədən istifadə yazılı sənəmlərdə, mifologiyada da öz əksini tapmışdır. “Gilqamış haqqında dastan” bunun, bəlkə də ən qədim nümunəsidir. Dastanda savaşa rəqibi olan Enkidüyə qarşı hiylə işlədərək, onun sehirli qüvvəsini itirməsinə nail olan Bilqamış bu savaşı udur [1, s.285]. Hərbi hiylə Antik müəlliflərin əsərlərində də öz əksini tapmışdır. Hərbi hiylənin parlaq nümunələrindən olan Troya atı haqqında əfsanəni Homer öz “Odisseyə”sində əks etdirmişdir [2]. Hələ, yunan tarixçisi Fukidid (b.e.ə. 460-400) yazırdı ki, ən yaxşı sərkərdə hərbi hiylə istedadına malik olan sərkərdədir. Romalı Polien (II əsr) “Hərbi hiylə” əsərində 900, Frontin öz əsərlərində 563 stratigema - hərbi hiylə nümunəsi təsvir etmişlər [3, s.14].

Şərqdə də qədim dövrdən başlayaraq stratigemalar hərbi işinin ayrılmaz atributuna çevrilmişdir. E.ə. V əsrdə yaşamış, məşhur “Savaşa sənəti” əsərinin müəllifi olan Çin sərkərdəsi Sun Tszi ehtiyatlılıq və hiyləni hərbi işinin ali prinsipi hesab edirdi. Sun Tszi düşməni aldatmanın 13 üsul və prinsipini göstərmişdir:

1. Nəyi isə bacarırsansa özünü elə göstər ki, guya bacarmırsan.
2. Nədənsə istifadə edirsənsə, özünü elə göstər ki, guya istifadə etmirsən.
3. Düşməninə yaxın olan zaman özünü uzaqdakı kimi göstər. Uzaqda olan zaman yaxındakı kimi göstər.
4. Düşməni əldə edəcəyi ilə şirnikləndir.
5. Düşməni hərc-mərclik halına gətir və fəth et.
6. Əgər düşmənin tam hazırlıq halındadırsa, sən də hazır halda ol.
7. Əgər düşmənin güclüdürsə ondan yayın.
8. Düşməndə qəzəb hissi yaradaraq onu dağınıq hala gətir.
9. Özünü düşməninə boyun əymiş kimi göstərərək onda özünəqiyməti yüksəlt.
10. Əgər düşmən yeni gücə malikdirsə onu yor.

11. Əgər düşmənin drujinası vardırısa onu parçala (yəni nifaq sal).
12. Düşmən hazırlıqsız olduğu zamanda hücum et.
13. Düşmənin gözləmədiyi zamanda hücum et [4, s.67-72].

Çinlilərin savaşı rəqibləri qədim türklər idi ki, onlar da hərbi hiylə üsullarına görə çinliləri çox arxada qoymuşdular. Asiya hunları öz hərbi hiylə bacarıqları ilə savaşa daha çoxsaylı Çin döyüşçülərini məğlub etməyi bacarırdılar. Köçəri xalqların tədqiqatçısı, fransız alimi Rene Qrosset yazırdı ki, hunların istifadə etdikləri əsas taktika Çin birliklərini Qobi çöllərinin dərinliklərinə çəkmək, burada toqquşmaya girmədən oxlarla düşməni biçmək və nəhayət, susuzluq və düşkünlükdən təmamilə zəifləmiş düşməni son və kəskin zərbə ilə məhv etmək idi [5, s.40]. Rene Qrossetin qeyd etdiyinə görə Qədim Roma tarixçisi və hərbcisi Ammian Marsellin (IV əsr) də yazırdı ki, “hunlar müqavimətə rast gəldikdə dərhal dağılır, amma qısa zaman sonra yenə sürətlə hücumu keçərək rastlarına çıxan hər şeyi vurub məhv edirlər” [5, s.89]. Qeyd etmək lazımdır ki, türklər “qurd döyüşü” adlanan taktiki hiylədən tarix boyu fəal istifadə etmişlər. Bu zaman, qəfil, ardıcıl basqınlarla düşməni zəiflətdikdən sonra son zərbə ilə onu məhv etmişlər. Türk döyüş sənətini tədqiq edən Sait Yılmaz yazır ki, türk boylarını birləşdirməyə çalışan Asiya Hun İmperatorluğunun qurucusu və ilk hökmdarı Teomanın (b.e.ə. 220 -b.e.ə. 209) daxili hərəc-mərcliyə uğrayan Çinə qarşı istifadə etdiyi taktika kiçik qüvvələrlə əraziyə sızıb axınların yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Onun oğlu Mete (Oğuz) xan (b.e.ə 209-174) tərəfindən istifadə olunan “Turan taktikası” (süni şəkildə geri çəkilərək düşməni təqibə təhrik edib əlverişli şəraitdə basqınla darmadağın etmək) uzun illər hərbi hiylənin mühüm elementi olmuşdur. Məhz bu taktika ilə Mete Tantuq-Fu savaşı zamanı 30 minlik ordu ilə çinlilərin 320 minlik ordusunu darmadağın etmişdir. Bu dövrdən başlayaraq qeyd edilən taktika türk hərbi sənətinin ayrılmaz atributuna çevrildi. Böyük Səlcuq dövlətinin qurucusu və ilk sultanı Tuğrul bəy (987-1063) döyüş zamanı düşməni geri çəkilməsi ilə aldaraq onu təqib etməyə təhrik edir, sonra seçilmiş ərazidə pusquya salaraq, yan və arxa tərəflərdən hücum etməklə məhv edirdi. Bu taktika Səlcuq imperatoru Arp Aslan (1033-1072) tərəfindən 1071-ci il avqustun 26-da Malazgirdə tətbiq olunaraq Bizans ordusu pusquya salınmış və məhv edilmişdi. Osmanlı dönəmində səlibçilərə qarşı aparılan Niğbolu (1396), I Kosova (1439), II Kosova (1448) döyüşlərində düşmən bu strateji geriçəkilmə və əks-hücum taktikası ilə məhv edilmişdir [6]. 1510-cu ildə Şah İsmayıl Xətai də Şeybani xanı guya geri çəkilməsi ilə aldaraq təqib edənlərin arxasındakı körpünü dağıtmış və düşmənlərini məhv etmişdir [7, s.210]. Əmir Teymurun (1336-1405) hücumlarını özündə əks etdirən tarixi sənədlərdə belə hərbi hiylə nümunələri də öz əksini tapmışdır. Lakin, bu görkəmli sərkərdə özü də dəfələrlə hərbi hiylə, xəyanətkarlıqla qarşılaşmışdır. Əmir Teymur tərcümeyi-halında yazırdı ki, ona sədaqət andı içəcəyi ilə onu aldatmaq istəyən Əmir Hüseyn vadidə pusqu qurmuş və bunu başa düşən Teymur öncədən döyüşçülərini orada yerləşdirmiş, bu da onun həyatını xilas etmişdir [8, s.194].

Orta əsrlərdə dini müharibələrin böyük vüsət aldığı zamanlarda döyüşlərdə hərbi hiylənin bir çox üsullarından özünəməxsus şəkildə istifadə olunmuşdur. Bu zaman, müsəlmanlara qarşı döyüşən səlibçilərin çox zaman erməni xəyanətkarlarından yararlanması haqqında tarixi faktlar mövcuddur. Antioxiyanın mühasirəsi zamanı erməni hərbcinin xəyanətindən istifadə edərək gizli yolla şəhərin mərkəzinə daxil olan səlibçilərin hiyləsi buna misaldır. Əslində Antioxiya hərbi cəhətdən möhkəmləndirilmiş, alınmaz qalaya çevrilmişdi. Tarixi məlumatlara görə onun qala divarları o qədər möhkəm olmuşdur ki, dörd at qoşulmuş araba onların üzərində asanlıqla hərəkət edə bilirmiş [9, s.82]. Lakin səlibçilər hiylə ilə bu şəhəri ələ keçirə bilmişdilər. İbn del Kalasini (1192-1262) “Dəməşq tarixi”ndə yazırdı ki, franklar Antioxiya şəhərini silahdaşılardan biri, Nayruz adlı erməninin xəyanəti ucbatından ələ keçirmişdilər [10, s.105]. Nəzərə alsaq ki, səlibçilərlə döyüşdən əvvəl Antioxiyanın valisi çox ehtiyatlı hərəkət edərək bütün kişi cinsindən olan xristian əhalisini şəhərdən çıxarmışdı [10, s.107]. Tarixi sənədlərə əsasən, şəhər bürçünün qorunmasının erməni olan hərbciyə tapşırılması suallar doğura bilər. Amma səlibçi Boyemundun Roma Papasına məktubundan belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu müsəlmançılığı qəbul etmiş, türklərlə qaynayıb qarışmış bir erməni olmuşdur [10, s.101]. Səlibçilər şəhəri mühasirəyə alanda onun erməni xisləti özünü göstərmiş, o, bürçdən şəhərin mərkəzinə gedən gizli yolla səlibçiləri şəhərə buraxmış və nəticədə Antioxiya

səlibçilərin əlinə keçmişdir. Erməni hərbi isə yenidən öz dininə dönmüşdür. Başqa bir səlibçinin yazdığına görə ermənilər səlibçilərin türklər üzərində qələbəsini gördükdən sonra onlara basqın edərək ələ keçirə bildiklərini öldürmüşlər [10, s.115].

Böyük mərkəzləşmiş ordu və odlu silahdan istifadə ilə xarakterizə olunan yeni dövr müharibələri hərbi hiylənin də yeni üsullarını meydana gətirdi. Bununla belə, bu işdə əvvəlki kimi gizlilik, strateji və taktiki yanıltmalar çox mühüm yer tuturdu. Bu dövrdə hərbi hiylədən istifadənin ən parlaq nümunələrindən biri kimi qalibiyyətli Borodino döyüşündən sonra geriyə marş-manəvr etməklə Moskvanı Napoleona təhvil verərək sonradan onu ağır məğlubiyyətə uğradan Kutuzovun hərbi hiyləsi göstərilə bilər [11].

I və II dünya müharibəsi illərində döyüş aparən bütün tərəflər hərbi hiylənin müharibə zamanı istifadə oluna biləcək müxtəlif forma və üsullarından istifadə etmişlər. Hələ II dünya müharibəsinin başlanğıcında tərəflər öz planlarını, qoşun qruplaşmalarının gizliliyini ciddi şəkildə qoruya bilmişdilər. Döyüşlərdə sovetlər tərəfindən strateji miqyasda hərbi hiylədən istifadə, qəfillik faktoru əksər hallarda faşistlərin məğlubiyyəti ilə nəticələnmişdi. Məsələn, düşmənə guya sovet qoşunlarının lazımı gücə malik olmaması haqqında məlumatlandırılır, qoşunlar gizli şəkildə yenidən qruplaşdırılır, aldatma məqsədilə müdafiə istehkamları qurulur, dezinformasiyadan aktiv istifadə olunurdu. Sovet qoşunlarının qəfil hücumlarında gizlilik, nümayiş, imitasiya, dezinformasiya və s. böyük rol oynamışdır. Marşal Q.K.Jukov orduya göstərişlərində qeyd edirdi ki, döyüş zamanı hər bir komandir düşünülmüş düşməni aldatma planına malik olmalıdır. Düşməni aldatmanın metod və üsulları şablon ola bilməz - hər bir şablon düşmən tərəfdən anlaşıla bilər. Komandir yaradıcılıq nümayiş etdirməli, var gücü ilə öz imkanlarını və zərbə istiqamətini gizlətməlidir. Qoşunların hücum mövqelərinə yerləşdirilməsi gecə, tam məxvi şəraitdə həyata keçirilməlidir. Bu passiv tədbirlər, düşməni yanıltma üçün aktiv fəaliyyət ilə müşayiət olunmalıdır. Bu məqsədlə hücum zonasından uzaq rayonlarda qoşunun yerləşdirilməsi, gücləndirilmiş radioəlaqənin həyata keçirilməsi, avtomobil maketlərinin və s. qurulması, tankların hərəkət etdirilməsi, yolların çəkilməsi, kəşfiyyat hərəkətləri kimi aldadıcı fəallıq lazımdır [3, s.224].

Gizlilik və düşməni yanıltma tədbirləri zamanı müttəfiqlər tərəfindən də o dövr üçün orijinal üsullardan istifadə olunmuşdur. Uinston Çörçill deyirdi ki, “müharibənin birinci qurbanı həmişə həqiqət olur”. O qeyd edirdi ki, “müharibə dövründə həqiqət o qədər qiymətlidir ki, onu yalan gözətçiləri qorunmalıdır” [12, s.129]. Yalandan şaiyələr, kütləvi informasiya vasitələri xəbərləri yayılır, saxta sənədlərin (məsələn, əmrlər, xəritələr, şəxsi məktublar) hazırlanması kimi vasitələrdən istifadə olunur, gəmi, təyyarə və başqa hərbi texnika maketləri vasitəsilə çox sayda yalançı hərbi obyektlər yaradılırdı. Düşmən o qədər aldadılmışdı ki, Normandiyada müttəfiqlər desant çıxardığı zaman, bunu yayındırıcı əməliyyat hesab etmişdir [3, s.259].

İkinci dünya müharibəsindən sonra dünyanın düşmən bloklara bölünməsi və soyuq müharibə şəraitində hərbi hiylə məsələsinə yanaşma dəyişik formalar almağa başladı. Artıq birbaşa irimiqyaslı hərbi əməliyyatlar getmir, düşmən tərəflə münasibət daha çox ideoloji mübarizə müstəvisinə keçirdi. Nəticədə, hərbi hiylənin daha çox sülh dövrü üçün nəzərdə tutulmuş forma və üsullarından istifadə olunmağa başladı. Məqsəd bir tərəfdən hərbi potensialın və yerləşmənin gizliliyini təmin etmək, dezinformasiya, digər tərəfdən yeni başlaya biləcək hərbi əməliyyatlara hazırlıq idi. Hərbi nəzəriyyəçilərin diqqəti daha çox hərbi hiylələrin davranış xüsusiyyətlərinə yönəlmişdi. Hərbi psixologiya elminin bununla bağlı istiqamətləri inkişaf etdirildi. Əsas istiqamət psixoloji təsirlər vasitəsilə qarşıda duran hərbi məqsədlərə çatmaq idi. Hərbi nəzəriyyəçilər bunun üçün hərbi hiylə, onun xarakteri, forma, metod və üsulları məsələlərini kompleks halında tədqiq etməyə başladılar. Hərbi hiyləyə bu yanaşma “soyuq müharibə” dövrünü xarakterizə edən lokal silahlı toqquşma və müharibələrdə də özünü göstərirdi. Müharibə hadisəsində baş verən bir sıra dəyişikliklərə baxmayaraq, hərbi hiylənin bir çox forma və üsulları yenə aktual olaraq qalmışdı.

Ərəb-İsrail müharibələri zamanı hərbi hiylənin qəfillik, gizlilik, yanıltma kimi və s. forma və üsullarından istifadə olunur, “soyuq müharibə”nin siyasi oyunları ilə hərbi hadisələrin gedişinə təsir göstərməyə cəhdlər edilirdi. 1973-ci il oktyabrın 6-da Süveyş kanalından İsrailə qəfil hücum edən Misir onun müdafiə sisteminin qumluq səhra ilə bağlı hissəsini sulama qurğularından istifadə edərək

asanlıqla keçmiş, ponton körpülər quraraq tank və piyadalarını qarşı tərəfə keçirmişdi. Bu ponton körpülər isə Misir ordusunun öncəki təlimləri zamanı istifadədən sonra gizli şəkildə həmin ərazilərdə saxlanılmışdı. Halbuki, İsrailin o zamankı baş naziri Qolda Meyrin sonradan etiraf etdiyi kimi onlar nə müharibənin başlanacağından tam xəbərsiz olacaqlarını, nə müharibənin oktyabr ayında başlayacağını, nə də düşmən ordunun belə asanlıqla Sinay qumlaqlarından keçə biləcəyini gözləməmişdilər [13]. Lakin hadisələrin sonrakı gedişində taktiki səhvlərə yol verən Misir ordusu Sinayın dərinliyinə doğru irəliləyərkən 100-ə yaxın tank itirdi. Öz növbəsində 2-ci və 3-cü Misir orduları arasındakı qorunmayan boşluqdan istifadə edən general Şaron 7 tankla sürətlə bu sahəni keçərək Şüveyş kanalına çıxmışdı. Misir ordusu tezliklə əlavə qüvvələrlə möhkəmləndirilmiş bu qruplaşmaya yaxınlaşmağa macal tapmamış və həmin hadisə müharibənin taleyinin həllində böyük rol oynamışdı.

Vyetnam və Əfqanıstan müharibələrində bütün döyüşən tərəflər hərbi hiylədən yararlanırdılar. Məsələn, 60-cı illərdə amerikalılar Vyetnam döyüşçülərini hiylə ilə düşərgədən çıxararaq əlaqələrini kəsir və məhv edirdilər. Amerikalıların burada istifadə etdiyi hiylə üsullarına təmənilə yeni silah növlərinin tətbiqi, “təbii” və ya “coğrafi” müharibənin aparılması (məsələn, bəndin dağıdılması ilə əraziləri sel sularının basması) da aid edilə bilər. Vyetnamlı döyüşçülər də yollarında tələlər qurmaqla və yeraltı keçidlərdən istifadə etməklə amerikalı hərbiçilərə ciddi ziyan vururdular. Əfqanıstan müharibəsi zamanı bu dəfə SSRİ tərəfindən partizan hərəkətinin miqyası və rolu düzgün dəyərləndirilmədi. Amerikalıların Əfqanıstan əməliyyatları daha müvəffəqiyyətli olsa da, onlar tərəfindən tətbiq olunan Con Boydu “müşahidə-orientasiya-qərar-hərəkət” üsulu da istənilən nəticəni vermədi [14, s.14]. Taliblər üzərində qələbədən sonra münaqişə uzunmüddətli partizan hərəkəti forması aldı. Yaraqlıların məhv edilməsi və Əfqanıstanda tam sabillik yaratmaq vəzifəsi hələ də həll olunmamış qalmışdır. Burada çətin coğrafi şərait və ayrı-ayrı qüvvələr arasındakı məqsəd müxtəlifliyi qələbənin əldə edilməsini çətinləşdirdiyi kimi, partizanların təşkil etdiyi pusqular və “Əl Qaidə”nin müxtəlif zamanlarda fərqli, hətta bir-biri ilə düşmən olan qüvvələrlə ittifaq bağlamaq kimi hərbi hiylə tətbiqi böyük rol oynayır. Doğrudur, İraq əməliyyatları amerikalılar üçün daha uğurlu oldu. Bu uğurun əsas səbəblərindən biri də hərbi hiylənin yeni üsullarının tətbiqi idi. Amerikalılar tərəfindən İraqda tətbiq olunan yeni hərbi əməliyyatlarının formaları rəqib üçün gözlənilməz olduğundan hərbi hiylə elementi hesab oluna bilər:

– İraq üzərində hava məkanının gizli şəkildə tam ələ keçirilməsi. Bu əvvəlcədən “qeyri-uçuş zonası”nın yaradılması, sonradan isə hava hücumundan müdafiə sistemlərinin məhv edilməsi yolu ilə əldə edilmişdir. Havada üstünlüyü ələ keçirən amerikalılar müharibə başlayana qədər İraqın hərbi obyektlərinin böyük qismini məhv edərək, ərazinin 75 faizini artıq nəzarətə götürə bildirmişdilər. Belə gizli hava əməliyyatının nəticəsi olaraq Amerika qoşunlarının “hazırlıqsız” hücumu həm iraqqlılar, həm də bir çox hərbi analitiklər üçün gözlənilməz oldu;

– Amerika kəşfiyyatı öncədən İraqda gizli fəaliyyət göstərərək, bütün mühüm hərbi obyektlərin yerini dəqiqləşdirmiş, İraq hərbiçiləri arasında əlaqələr yaratmış, müxalifətlə münasibət qurmuşdu.

– Aparılan informasiya kompaniyası ilə belə bir fikir formalaşdırılmışdı ki, Amerika hərbi texnikası səhrada hərəkət edə bilməz, ondan yalnız iki çay arasında istifadə etmək mümkündür. Nəticədə, İraq hərbi komandanlığı müasir mexanikləşdirilmiş hissələrin səhra şəraitində hərəkətini doğru qiymətləndirməmiş və əsas diqqəti iki çay arası əraziyə yönəlmişdi. Burada standart “qüvvəyə qarşı qüvvə” şəklində cəbhə əməliyyatları gözləyərək zirehli tank hissələrini şəhər ərazilərindən çıxarmış, düşmən aviasiyası üçün açıq ərazidə yerləşdirmişdi.

– Amerikalılar cəbhədə hücum zamanı bir sıra taktiki yeniliklər tətbiq etmişlər - məsələn, bir briqada yaşayış məntəqələri və müqavimət mərkəzlərindən yan keçərək maksimal sürətlə irəliləyir, arxasınca gələn ikinci briqada bu obyektləri təcrid etdikdən sonra üçüncü briqadanın gəlişi ilə yenidən irəliləyərək doğru hərəkət edir, beləliklə, yüksək hərəkət tempi əldə edilirdi. Nəticədə, düşmənin bir gün ərzində təxminən 20 km irəliləyəcəyini gözləyən İraq komandanlığı onu çox qısa müddətdə dərin arxa cəbhədə gördü.

– Kərbəla yaxınlığında Əfrat çayı üzərində iraclıların atəş nöqtələrini susdurmaqla diqqət bir körpüyə yönəldilərək digər körpü üzərindən keçid həyata keçirildi.

– İraq aeroportuna gizli şəkildə və qaranlıqda hücum həyata keçirilərək, gecə döyüşü vasitələrinə malik olmayan İraq qoşunları üzərində qələbə əldə edildi. Bu məsələ İraq paytaxtının taleyini həll etdi [15].

Eyni zamanda, Suriya müharibəsinin gedişində də bu və ya digər tərəflə müvəqqəti sülh bağlanır, qruplaşmalar arasındakı münasibətlərdən istifadə edilərək onlar bir-birinə qarşı qoyulur. Suriya İslam Ordusunun tərkibində döyüşən yaraqlılar minalanmanın hiyləgər üsullarından istifadə edir, döyüşə qüvvələri çatmadıqda, hətta böyük əraziləri su altında qoymaqdan çəkinmirlər.

Amerikalılarla bərabər, ruslar da son hadisələrdə hərbi dezinformasiyadan fəal istifadə edirlər. NATO generalı Qordon Devis Şərqi Ukraynada gedən müharibə zamanı Rusya tərəfindən diqqətin Donbasa humanitar yardımla bağlı aparılan yüklərə cəlb edilməsini “maskalanmanın gözəl nümunəsi” adlandırmışdır. Çünki jurnalistlər və ictimaiyyətin diqqətini buraya yönləndirən Rusiya hərbi texnika və qoşunları intensiv olaraq sərhədin başqa məntəqələrindən keçirmişdir. Q.Devis humanitar yardımla bağlı hadisəni düşmənin diqqətinin yayındırılması və dezinformasiyanın klassik nümunəsi hesab etmişdir. Bir də bu generalın bizdə mübahisə doğuracaq fikrinə görə amerikalıların dezinformasiya strategiyası (concealment, camouflage and deception - gizlətmə, kamuflyaj və aldatma) rusların üsullarından fərqlənir. Belə ki, Qərbi hərbi mənbələri çox vaxt tam informasiya verməsələr də, göz görə-görə yalan danışmırlar [16].

Son dövr müharibələrindən danışarkən Qarabağ savaşını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu müharibə zamanı çoxsaylı erməni hiyləgərliyi və satqınlığı hallarının şahidi olmuşuq. Həm də bu hallar təkə döyüşün gedişində deyil, dinc əhaliyə münasibətdə özünü daha çox göstərirdi. Bu müharibə zamanı qəhrəman döyüşçülərimiz hərbi hiylə yaradıcılığından istifadə edərək düşməne çoxsaylı zərbələr endirmişlər. Fikrimizcə, bu faktların toplanaraq ayrıca bir elmi tədqiqat mövzusunda çevrilməsinə ciddi ehtiyac vardır.

Son illərdə mütəxəssislər bu və digər hərbi münaqişədə istifadə olunan hərbi hiylə təzahürləri ilə yanaşı, bütövlükdə hərbi hiylə hadisəsinin elmi araşdırılmasına da böyük diqqət yetirmişlər. Bildiyimiz kimi, hərbi hiylənin əsas təyinatı həqiqəti gizlətmək, düşməndə səhv təəssürat yaradaraq minimal qüvvə, vasitə və vaxt itkisi ilə qələbənin əldə edilməsidir. Tədqiqatçı V.N.Lobov qeyd edir ki, hərbi hiylənin məqsədləri məsələsində xarici mütəxəssislər iki variantın üzərində dayanmışlar. Birinci qrup mütəxəssislər belə hesab edir ki, hərbi hiylənin məqsədi rəqibi siz tərəfdən tələp edilmiş fəaliyyəti qəbul etməyə və ya heç olmasa fəaliyyət göstərməməyə sövq edərək bundan fayda götürməkdir. Digər qrupdan olan mütəxəssislərə görə hərbi hiylə üç məqsəd daşıyır:

- 1) birbaşa məqsəd - rəqibi doğru olmayan davranışa sövq etmək;
- 2) aralıq məqsəd - rəqibi sizin üçün əlverişli olan davranışa sövq etmək;
- 3) son məqsəd - rəqibin davranışından fayda əldə etmək. Hərbi hiylə, məhz bu məqsədin əldə edilməsinə görə dəyərləndirilir [3, s.267].

Mütəxəssislər hazırkı dövrdə hərbi hiylənin əsas formaları kimi aşağıdakıları qeyd edirlər:

– gizlilik (sirrini gizlədilməsi, diqqətlilik, maskalama) – bu, qəfilliyin əldə edilməsinin əsas şərtidir;

– yanıltma (dezinformasiya, demonstrasiya (nümayiş), imitasiya) – yanlış təəvvür yaradır [17, s.26].

Mütəxəssislər hazırda istifadə olunan hərbi hiylə üsullarını ümumiləşdirərək aşağıdakıları qeyd edirlər:

– düşmənin diqqətini alternativ yollardan yayındıraraq, onun öz məqsədinə çatmaq üçün ən doğru yol seçdiyinə inamını gücləndirmək;

– “şirnikləndirici tələ” – düşməne onun “ideal” hesab etdiyi imkanı verməklə onu tələyə salmaq;

– “təkrarlanan proses” – burada əsas məqsəd düşmənin sayıqlığının yatırılması, yalandan onda saxta təhlükəsizlik hissini yaradılmasıdır;

- “ikibaşlı hiylə” – çox təhlükəli üsuldur. Artıq hiyləni gözləyən və xəbərə inanmayacağına qərar vermiş düşməne bilərəkdən həqiqətin açılmasını nəzərdə tutur;
- “istəmədən səhv” – düşmən inanır ki, qiymətli informasiya rəqibin səhvi, səhlənkarlığı ucbatından və ya qorunmanın qeyri-effektivliyi səbəbindən onun əlinə düşüb;
- “uğursuz taleyin bir parçası” – düşmən inanır ki, qiymətli informasiyanı təməmilə təsadüfən, taleyin qisməti nəticəsində əldə edib;
- “əvəzləmə” – düşmən obyektin saxta olduğuna inandıqdan və buna inanmaqda davam etdikdən sonra obyekt həqiqisi ilə əvəzlənir [3, s.271].

Eyni zamanda, V.N.Lobovun yazdığına görə xarici mütəxəssislər hərbi hiylədən istifadə zamanı aşağıdakı prinsiplərə əməl edilməsini nəzərdə tuturlar:

- hərbi hiylə ciddi mərkəzləşmə, koordinasiya və nəzarət tələb edir;
- hərbi hiylə ciddi və dərin hazırlıq tələb edir;
- hərbi hiylə heç vaxt yersiz və qeyri-məntiqi olmamalı, mümkün olduqca düşmənin gözlədiyi davranış tipinə uyğun gəlməlidir;
- saxta informasiya düşməne daha çoxsaylı informasiya mənbəyi vasitəsilə çatdırılmalıdır;
- sirtin gözlənilməsi – informasiya sirtinin gözlənilməməsi düşməndə şübhə oyada bilər;
- sayıq olmalı, məlumatlara, yalnız onu bilməsi vacib şərt olan şəxsləri yaxın buraxmalı [3, s.268].

Belə bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə müharibələrin xarakterində baş verən dəyişikliklər hərbi hiylənin xarakterini də dəyişdirmişdir. Hazırkı zamanda hərbi əməliyyatlarda başlıca diqqət “zaman-məkan-informasiya” üçlüyünün üzərinə yönəlmişdir [18]. Göstərilən faktor hərbi hiylənin xarakterinin dəyişməsinə, onun yeni-yeni forma və üsullarının meydana gəlməsinə təsir göstərən mühüm hadisədir. Məlumdur ki, son dövrdə geniş xarakter alan informasiya müharibələrinin informasiya-texniki və informasiya-psixoloji kimi növləri mövcuddur. Müasir müharibələrdə məqsədin düşməni fiziki cəhətdən məhv etmədən çox onun davranışının dəyişdirilməsinə yönləndirilməsi hərbi hiylədən istifadə zamanı əsas diqqətin bu istiqamətə keçirilməsinə səbəb olmuşdur. Daha çox idarəetmə və əlaqə, telekommunikasiya sistemləri, müxtəlif radioelektron vasitələr hücum və müdafiə obyektinə çevrilir. Hərbi qüvvə strukturlarının şəxsi heyətinin, əhalinin, qərarqəbuletmə sistemləri üzvlərinin psixikası informasiya-psixoloji təsirlərə məruz qalır.

Müasir dövrdə istifadə olunan informasiya – psixoloji təzyiğin iki tərəfini qeyd etmək lazımdır:

- 1) şüurun bilərəkdən müəyyən davranış istiqamətinə yönləndirilməsi;
- 2) qəfillik (gözlənilməzlik) faktoru ilə təsirlər.

Şüurun modifikasiyası birbaşa şüurlu və şüuraltı təsirlər vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Bu informasiya axını, psixotron, suqgestiv, psixotrop təsirlər vasitəsilə yerinə yetirilir [19]. Qəfillik faktoru düşmənin planlarını alt-üst etməklə yanaşı, həm də onun sıralarında panikaya, çaşqınlığa səbəb olur. Qəfillik faktoru birbaşa şüuraltı proseslərə təsir edir və əgər şüur bu təsirlərə hazır deyilsə onların nəzarəti altına düşür. Baş verə biləcək bu təhlükəni aradan qaldırmaq üçün şəxsi heyətin fiziki və psixoloji hazırlığı, praktika ilə birliyi lazımdır. Bir tərəfdən, subyektiv dezinformasiya, psixoloji hazırlıqsızlıqla mübarizə aparılmalıdır. Digər tərəfdən qəfilliyin maddi bazasını təşkil edən düşmən qüvvələr, istər canlı qüvvə, istərsə də, hərbi texnika imkan daxilində öncədən məhv edilməli və ya neytrallaşdırılmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, informasiya struktur və sistemlərinin inkişafı ilə, hərbi hiylə imkanları da artacaq. Bu proses qələbənin əldə edilməsində hərbi hiylə faktorunun rolunu yüksəldəcəkdir. Məsələn, öz qərarı ilə ABŞ-ın kiber ordu komandanlığının səlahiyyətlərini genişləndirmiş Prezident D.Tramp “Nyu-York Tayms” qəzetinin verdiyi məlumata görə ona təkcə kiberhücumları dəf etmək deyil, həm də preventiv (önləyici) tədbirlərin həyata keçirilməsi və digər dövlətlərin kompüter sistemlərinə daxil olmaq səlahiyyətlərini də vermişdir [20].

Nəticə

Bütün bu deyilənlər hərbi hiylənin qələbənin təmin edilməsində nə qədər böyük rol oynadığını və tarixən onda baş verən forma və üsul dəyişikliklərinin birbaşa dövrün xarakteri ilə bağlılığını göstərir. Müasir dövrdə hərbi hiylə imkanlarının genişlənməsi ona diqqətin artırılmasını tələb edir. Bunları nəzərə alaraq, kadr hazırlığı zamanı, hərbcilərin döyüş hazırlığı və mənəvi-psixoloji tərbiyəsi məsələsində hərbi hiylə faktorunun roluna böyük diqqət yetirilməlidir.

Fikrimizcə, hərbi hiylə bacarıqlarının verilməsi zamanı əsas diqqət iki istiqamətə yönəldilməlidir:

- 1) düşmənin hiyləsinin vaxtında aşkar edilməsi bacarıqlarının verilməsi;
- 2) hərbi işində hiylədən aktiv və yaradıcı istifadə bacarıqlarının verilməsi.

Bununla bağlı olaraq hərbcilərin hazırlığında aşağıdakı faktorlara xüsusi diqqət yetirilməlidir:

- bütövlükdə hərbi tarixində hərbi hiylə ilə bağlı mövcud faktların öyrədilməsi;
- müasir dövrdə istifadə olunan hərbi hiylə forma və üsulları haqqında biliklərin verilməsi;
- erməni qəsbkarlarının psixologiyası, onlarla keçmiş döyüş təcrübəsi nəzərə alınmaqla düşmən tərəfindən tətbiqi ehtimal olunan və ona qarşı istifadə oluna biləcək hərbi hiylə üsullarının araşdırılması və öyrədilməsi;
- tabeliyində olanlara münasibətdə istifadə oluna biləcək hərbi hiylə bacarıqlarının verilməsi;
- yeni döyüş və silah formalarının meydana gəlməsi nəzərə alınmaqla şablon düşüncənin verə biləcəyi zərərin öyrədilməsi;
- hərbi hiylənin intellektual potensialının dərinləşdirilməsi;
- hərbi hiyləyə yaradıcı yanaşma bacarıqlarının verilməsi. Qeyri-standart vəziyyətlərə yaradıcı yanaşmanın öyrədilməsi;
- informasiya müharibələri və şüuraltı təsirlərə dair müasir dövrdəki elmi-texniki imkanlar haqqında biliklərin verilməsi;
- hərbcilərdə şüuraltı təsirlərin şüur tərəfindən nəzarətə götürülməsi bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və s.

Bu bilik və bacarıqlar hərbcilərimizi hərbi hiyləyə fərdi yanaşmadan çox, peşəkarcasına yanaşmaya sövq edərək, düşməne qarşı mübarizədə güclü bir silahla silahlandırma bilər.

Ədəbiyyat

1. Мифы и легенды народов мира. Древний Египет. Москва: Литература, Мир книги, 2004, 432 с.
2. Гомер: Одиссея. (Переводчик В.А.Жуковский). Москва: АСТ, 2010, 320 с.
3. Лобов В.Н. Военная хитрость в истории войн. Москва: Военно-историческое общество «Логос», 2001, 472 с.
4. Конрад Н.И. Сунь-цзы. Трактат о военном искусстве: Москва, Ленинград: Изд. АН СССР, 1950, 402 с.
5. Grosset R. Bozkır imperatorluğu: Attila - Cengiz Han - Timur. İstanbul: Ötüken Neşriyyatı, 1999, 518 s.
6. Yılmaz S. Türk savaş sanatı ve stratejisi, <https://turkcetarih.com/turk-savas-sanati-ve-stratejisi>.
7. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. III cild (XIII-XVIII əsrlər). Bakı: Elm, 2007, 592 s.
8. Автобиография Тимура. Ленинград: Academia, 1934, 349 с.
9. Всемирная история: Крестоносцы и монголы. Москва: АСТ, Минск: Харвест, 2002, 528 с.
10. Заборов М.А. История крестовых походов в документах и материалах. Москва: Высш. Школа, 1977, 272 с.
11. Брагин К. Тарутинский маневр Кутузова: спас Россию и Европу // Военное обозрение, <https://torwar.ru/125728>.

12. Хантер С. Томпсон. Наших бьют! Кровавый спорт, американская доктрина и водоворот тупости. Пер с англ. Москва: Альпина нон-фикшн, 2014, 298 с.
13. Олимпиев А. Арабо-Израильская война 1973 года. (Хроника событий по историческим документам) // Обозреватель Обсервер, 2004, №5, <https://militaryarticle.ru/obozrevatel/2004-obozrevatel/13359-arabo-izrailskaya-voyna-1973-goda>.
14. Валецкий О., Неелов В. Особенности ведения боевых действий в Афганистане (2001-2015) Краткий очерк. Москва: Издатель Воробьев А.В., 2015, 88 с.
15. Хамзатов М. Маленькие хитрости большой войны // Военное обозрение, <https://topwar.ru/33038-malenkie-hitrosti-bolshoy-voyny.html>.
16. https://www.bbc.com/russian/international/2015/01/150130_russian_deception_strategy_ash.
17. Матвеевский М. Военная хитрость в боевых примерах // Армейский сборник, 2017, №.5, с. 25-31.
18. Quliyev V. Postmodern mərhələnin müharibələri: nəzəri izahı, tətbiqi və perspektivləri, <http://www.stj.sam.az/post/postmodern-m>.
19. Прокофьев В.Ф. Опасно! Объект атаки психика и сознание человека, <https://hvp.by.ru/PsyArms/Prokofiev.htm>.
20. <https://iz.ru/756598/2018-06-18/smi-rasskazali-o-prave-kiberkomandovaniia-ssha-na-preventivnye-ataki>.

Аннотация

Война и военная хитрость: от истории к сегодняшнему дню

Садик Шукюров, Севда Гусейнова

В статье рассматриваются вопросы военной хитрости в истории войн. В статье также излагаются формы и методы военной хитрости, исходящие из современных войн. В статье отмечается, что изучение фактора военной хитрости и обучение навыкам творческого отношения к военной хитрости имеет большое значение при подготовке военных кадров.

Ключевые слова: военная хитрость, стратагема, военная история, война, информационная война, тактика боя, подготовка военных.

Abstract

War and Military Trick: from history up today

Sadig Shukurov, Sevda Huseinova

In the paper the military trick issues have been considered. The article also highlights the forms and methods of military trick derived from the modern wars. It is noted that, the study of military tricky factor and ability of teaching the military trick is of great importance in servicemen preparation.

Keywords: military trick, stratagem, military history, war, information war, battle tactics, training of military men.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 07.08.2018

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 20.08.2018

Çapa qəbul edilmişdir: 19.09.2018

UOT 37.0

KURSANTIN PEŞƏ HAZIRLIĞINDA GÜNÜN NİZAM QAYDALARI PEDAQOJİ TƏSİRDƏ VASİTƏ KİMİ

**ped.ü.f.d., dosent Şahrza Ağayev,
polkovnik Telman Şahbazov**
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

Xülasə. Məqalədə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır və onu şərtləndirən amillərə aydınlıq gətirilir. Peşə hazırlığında günün nizam qaydalarını pedaqoji təsirdə vasitə kimi reallaşdırmaq üçün kursantın nəzəri bilik və təcrübi vərdişlərə yiyələnməsi ilə bağlı məsələlər ilk dəfə şərh olunur.

Açar sözlər: peşə, günün nizam qaydaları, pedaqoji təsir, kursant, təhsil standartları, idrak, qavrama, anlama, tətbiq etmə.

Müstəqil dövlətin əsas atributlarından biri olan Silahlı Qüvvələrin yaradılmasında hərbi təhsil sisteminin müstəsna rolu vardır. Hərbi təhsil Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyi və müdafiəsini təmin edən strateji fəaliyyət sahəsidir. O, sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin mərhələlər üzrə fasiləsiz mənimsənilməsini təmin edən təlim və tərbiyə prosesidir.

Hərbi təhsil sistemi müxtəlif, pilləli, ardıcıl təhsil proqramlarını həyata keçirən xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələri şəbəkəsi və təhsili idarəetmə orqanlarından ibarətdir. Əsas məqsədi təhsil standartlarına uyğun bilik, bacarıq və dünyagörüşünə malik, xalqını və vətəninə sevmən, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin qarşısında qoyulmuş vəzifələri yerinə yetirmək üçün peşəkar hazırlıqlı kadrların hazırlanmasıdır.

Bu sahədə Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Daxili Xidmət Nizamnaməsi (Azərbaycan Respublikasının 1994-cü il 23 sentyabr tarixli, 887 nömrəli qanunu ilə təsdiq edilmişdir) konseptual sənəddir, özündə “vaxtın bölüşdürülməsi və günün nizam qaydaları”nı ehtiva edir. Kursantın peşə hazırlığında günün nizam qaydalarından səmərəli istifadənin pedaqoji təsir vasitəsi kimi tədqiqi, ilk növbədə subyektlərin qarşılıqlı əməkdaşlıq şəraitində şəxsiyyət kimi inkişafının təmin olunması prosesinin elmi mahiyyətinin şərhə yarana bilən ziddiyyətlərə uyğun qanunauyğunluqlar aşkar olunmasını şərtləndirir.

Kursantın peşə hazırlığında günün nizam qaydalarından səmərəli istifadəni pedaqoji təsir vasitəsi kimi reallaşdırmaq üçün onun təlim əməyinə daxil olan fiziki və mənəvi qüvvəsinin tətbiqi, xüsusi kamilliyi, peşə təcrübəsi nəticəsində nəzəri bilik və təcrübi vərdişlərə yiyələnmək bacarıqları öz həllini tapmalıdır. Vaxtın bölüşdürülməsi və günün nizam qaydaları kursantların məqsədyönlü fəaliyyətini, fiziki və mənəvi cəhətdən ahəngdar inkişafını tənzimləyən metodoloji sənəddir. Onun məzmununa daxildir: ümumi müddəalar; yuxudan durma, səhər baxışı və axşam yoxlanması; tədris məşğələləri; səhər yeməyi, nahar və şam; alayın (briqadanın) yerləşdiyi yerdən buraxılma; görüşə gələnlərin qəbul edilməsi. Qeyd olunan mərhələlər ümumilikdə pedaqoji prosesin tərkib hissəsidir. Mərhələləri şərti olaraq dərs və dərsdankənar təlim kimi ayırmaq olar.

Hərbi pedaqoji prosesdə kursantın peşə hazırlığı müasir dövrün tələblərinə müvafiq olaraq qabaqcadan müəyyən olunmuş nəticələrin əldə edilməsinə əsaslanmalıdır. Buna görə gün ərzində öyrədən təşkilədiçi, əlaqələndirici, istiqamətverici, məsləhətçi funksiyasından səmərəli istifadə edib kursantların tədqiqatçı və yaradıcı fəaliyyətlərini reallaşdırmağa nail olmalıdır.

Pedaqoji təsir öyrədənin (müəllimin) kursantların (tələbələrin) düşüncə, iradə, emosiyalarına verilən impuls, onlarda tələb olunan keyfiyyətlərin formalaşması və qoyulmuş məqsədlərə müvəffəqiyyətlə çata bilmək bacarıqlarının yaranması prosesinə daxil olan əməliyyatların məcmusudur.

Müasir hərbi pedaqoji prosesdə təhsilverənin bələdçi, kursantın tədqiqatçı olması üçün aşağıdakı prinsiplər diqqətdə saxlanmalıdır: pedaqoji prosesin tamlığı; təlimdə bərabər imkanların

yaradılması; kursantyönümlülük; inkişafyönümlülük; fəaliyyətin stimullaşdırılması; dəstəkləyici mühitin yaradılması [1, s.22].

Aparılan müşahidələr göstərir ki, hərbi pedaqoji prosesdə kursantın peşə hazırlığının müasir dövrün tələblərinə uyğun prinsiplərindən istifadəsinə ciddi ehtiyac vardır. Ənənəvi yanaşmalardan (hafizə), fəal təlim texnologiyalarının (təfəkkür) tətbiqinə keçməklə göstərilən pedaqoji təsir kursantı peşə hazırlığına motivasiya etmiş olur.

Ənənəvi hərbi pedaqoji prosesdə təlimin məqsədi, əsasən öyrədici xarakter daşıyır. İnkişafetdirici və tərbiyəedici təlim məqsədlərinə çatmaqda tədris olunan hər hansı mövzu başlıca vasitədir. Hərbi-pedaqoji proses - kursantların mənəvi və psixoloji keyfiyyətlər, zəruri bilik, bacarıq və qabiliyyətlərin mənimsənilməsində məqsədyönlü fəaliyyətidir [2, s.140].

Hərbi pedaqoji prosesin əhəmiyyəti təhsil və özünütəhsildə ifadə olunur. Mahiyyəti isə müasir müharibə şəraitində hərbi əməliyyatların (döyüş missiyaları) uğurla keçməsi üçün təşkilati və praktik əsaslarını özündə birləşdirir.

Təlim prosesinin nəzəri (metodoloji) əsasını idrak nəzəriyyəsi təşkil edir. Dünyanın insan şüurunda əks olunması isə mürəkkəb prosesidir. Bu proses hissi idrakdan - duyğu və qavrayışlardan başlayır. Qazanılan faktiki biliklər məntiqi idrak pilləsində mücərrəd təfəkkürdə təhlil olunur, ümumiləşdirilir və çıxarılan nəticə praktikada yoxlanılır. Təlim prosesində bütün qanunauyğunluqlar bu yolla öyrənilir, elm qanunları müəyyən edilir.

Elm dedikdə, təbiət və cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarını və obyektiv aləmə təsiri üsullarını öyrənən (meydana çıxaran) biliklər sistemi və bu biliklərin ayrıca sahəsi başa düşülür. Təlim prosesi zamanı kursanta pedaqoji təsirdə öyrənmə yolu idrak yoluna əsaslanır. Elmi idrakın pillələrini sxematik şəkildə belə göstərmək olar: canlı müşahidə → mücərrəd təfəkkür → praktika.

Təlim prosesi də idrak fəaliyyətinin bir növüdür. O, idrakın digər növləri (elm, incəsənət, oyun, əmək) ilə birlikdə ətraf aləmin dərk olunmasına kömək edir. Kursantın (tələbənin) təlim yolu bir çox cəhətdən idrak yoluna əsaslanır. Sxematik olaraq: qavrama → anlama → möhkəmlətmə → tətbiqetmə ardıcılığında ifadə edilir.

Qavrama - duyğu orqanları vasitəsilə obyektiv varlığın mərkəzi sinir sistemində əks olunmasıdır. Bu zaman, insan əşyanın həcmi, rəngi və digər xüsusiyyətlərini bütövlükdə dərk edir.

Anlama mənimsəmə üçün başlıca şərtədir, təfəkkürlə müşayiət olunur. Anlayışın dolğun və tam formalaşması üçün kursantları təfəkkür əməliyyatları aparmağa (təhlil-tərkib, müqayisə, ümumiləşdirmə, nəticə çıxarmaq və s.) cəlb etmək vacibdir. Belə olduqda, təlim materialı daha yaxşı dərk olunur.

Möhkəmlətmə mənimsəmənin zəruri ünsürlərindən biri kimi qazanılmış biliklərin hafizədə uzun müddət saxlanması və daha da dərinləşməsinə təmin edir. Əks halda, biliklər unudulur, təlim səmərəsiz bir iş çevrilir. Möhkəmləndirmənin səmərəsi üçün mexaniki və məntiqi yaddaxılmanı uzlaşdırmaq, keçilən və yeni biliyi əlaqələndirmək, təkrarla tətbiqetməni uzlaşdırmaq, kursantların fəallıq və müstəqilliyini artırmaq lazımdır.

Tətbiqetmə təlimin çox mühüm ünsürüdür. Tətbiqetmə kursantlarda nəzəri biliyi həyata, çalışmalara tətbiq etmək bacarıqları aşılayır. Tətbiqetmə sayəsində kursant bilikləri şüurlu və möhkəm mənimsəyir; onun biliyə inamı və marağı artır; nəzəri biliklər onun üçün həyati məna kəsb edir; zəruri bacarıq və vərdişlər formalaşır.

Mənimsəmənin ünsürləri vəhdətdə həyata keçirilməli, öyrənmə zamanı bu ünsürlər bir-birinə nüfuz etməlidir: qavrama prosesində ilkin anlamanı təmin etmək, anlama prosesində qavrama və möhkəmlətmə vəzifələrini, tətbiqetmə zamanı isə anlama vəzifəsini həyata keçirmək səmərəli nəticə verir.

Kursantların peşə hazırlığı prosesində mənimsəmə ünsürlərinin qarşılıqlı əlaqəsinə laqeydlik halları müşahidə olunur. Öyrədən bəzən yeni biliyi şərh edir və ya kitabdan oxutdurur (qavrama mərhələsi). Anlama üçün isə xüsusi iş aparmır. Birdən-birə möhkəmlətməyə keçir. Bu da təlimdə əzbərçiliyə, formalizmə gətirib çıxarır. Kursant yaxşı dərk etmədiyini məsələləri mexaniki yadda saxlamağa çalışır.

Onlar biliyi yaxşı anlamadıqlarından onu tətbiq etməkdə çətinlik çəkirlər. Təcrübə göstərir ki, bunun qarşısını almaq üçün mənimsəmə ünsürlərini əlaqələndirmək lazımdır.

Təlim prosesinin mahiyyətini dərk etmək üçün ona fəaliyyət nəzəriyyəsi baxımından yanaşmaq lazım gəlir. Psixoloqlar təlimi fəaliyyət kimi səciyyələndirirlər. Fəaliyyət insanın öz tələbatını ödəməyə yönəlmiş fəallığıdır. Təlim fəaliyyəti kursantın müəllim tərəfindən istiqamətləndirilən fəal, müstəqil fəaliyyətidir. O, mürəkkəb quruluşa malikdir. Onun dörd başlıca komponenti ayırd edilir: təlimin məqsədi və vəzifələri, təlim əməliyyatları, özünə nəzarət və özünüqiyətləndirmə. Bunlar bir-biri ilə şərtlənən müəyyən sistem təşkil edir.

Göründüyü kimi, kursantın (tələbənin) öyrənmə yolu idrak yoluna müvafiqdir: qavrama idrak yolundakı canlı müşahidə, anlama mücərrəd təfəkkür, tətbiqetmə isə praktika ilə bağlıdır. Lakin öyrənmə prosesi elmi idrak prosesi ilə eyni deyildir. Öyrənmə prosesi öz məqsədi, təşkili qaydası, müddəti, praktikanın rolu, möhkəmlətmə ehtiyacı, müəllimin rəhbərliyinin zəruriliyi ilə elmi idrak prosesindən fərqlənir.

Təlim prosesində öyrədən kursantın idrak fəaliyyətini təşkil edərkən bu xüsusiyyətləri nəzərə almalı, onun tədricən elmi idraka yaxınlaşması üçün şərait yaratmalıdır. Təlim elə təşkil edilməlidir ki, kursant (tələbə) müşahidələr aparsın, faktlar toplansın, onları mücərrəd təfəkkürdə təhlil etsin. Eyni zamanda, fikri əməliyyatlar aparsın, problemləri həll etsin, nəzəri biliklərini həyata və çalışmalara tətbiq etsin, müstəqil, yaradıcı düşünmək və işləmək bacarıqlarına yiyələnsin. Hərbi pedaqoji prosədə canlı müşahidə, mücərrəd təfəkkür və praktikanın vəhdəti təmin edilməlidir.

Təlim prosesi kursantın (tələbənin) idrak yolundakı hərəkəti ilə bağlıdır: o, biliksizlikdən bilikliyə doğru inkişaf edir.

Təlim prosesinin xarakteri, məzmunu və təşkili formaları cəmiyyətin tələbi, elmi-texniki tərəqqinin təsiri ilə müəyyən olunur [3, s.192].

Təlim prosesi özü də inkişaf edir. Bu inkişafın mənbəyi ziddiyyətlərlə bağlıdır. Təlim prosesi üçün xarakterik ziddiyyətlərə aiddir: cəmiyyətin artan tələbləri ilə təlim prosesinin real imkanları arasında ziddiyyət; yeni vəzifələrlə təlimin mövcud səviyyəsi arasında ziddiyyət; müəllimin öyrətmə fəaliyyəti ilə kursantın (tələbənin) öyrənmə fəaliyyəti arasında ziddiyyət; kursantın (tələbənin) qavrama və anlaması arasında ziddiyyət; mövcud biliklərlə onları tətbiq etmək bacarıqları arasında ziddiyyət və s.

Göstərilən ziddiyyətlərin həll olunması təlim prosesi və onun tərkib hissələrinin (təlimin məzmunu, metod və formalarının) inkişafı və təkmilləşdirilməsinə, kursantların dərin bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməsinə, zehni inkişafın, fəallıq və müstəqilliyin güclənməsinə səbəb olur [4, s.109].

Təlim üç başlıca funksiyanı yerinə yetirir: öyrətmək, tərbiyə etmək və inkişaf etdirmək.

Təlimin *öyrədici funksiyası* kursantların proqram dairəsində bilik, bacarıq və vərdislərlə silahlandırmaqda ifadə olunur. Təlimdə həm xüsusi (ayrı-ayrı fənlər üzrə), həm də ümumi (bütün fənlər üçün zəruri olan) bacarıq və vərdislər aşılmalıdır. Ümumi bacarıq və vərdislərə kitabla iş, planlaşdırma, optimal tempdə oxumaq və yazmaq, ifadə və inşa yazmaq, mətni yığcam danışmaq, özünə nəzarət bacarıq və vərdisləri daxildir. Belə bacarıqlara yiyələnən kursantlar uğurla oxuyur, təlimdə az vaxt və qüvvə sərf etməklə daha yüksək nəticələrə nail olurlar.

Təlimin *tərbiyəedici funksiyası* təlim prosesində kursantları tərbiyə etməkdə ifadə olunur. Gənc nəsilə vətənpərvərlik, milli iftixar hissi, humanizm və digər ideya-mənəvi keyfiyyətlər tərbiyə etməkdə, onlara yüksək hisslər aşılamaqda təlim əvəzsiz vasitədir. Tərbiyə funksiyası təlimin məzmunu, təşkili formaları və metodları, müəllimin şəxsi nümunəsi və ünsiyyət prosesi vasitəsilə həyata keçirilir.

Təlimin *inkişafetdirici funksiyası* təlim prosesində kursantların ümumi inkişafında, psixi proseslərinin təşəkkülündə özünü göstərir. Təlim kursantların diqqəti, hafizəsi, təfəkkür və təxəyyülünün inkişafını təmin etmir. Bu inkişafı təmin etmək üçün təlimi xüsusi istiqamətləndirmək lazımdır. Müəllim təlim prosesinin imkanlarından istifadə edərək, gənc nəslin zehni, mənəvi, iradi və emosional inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmalıdır.

Real pedaqoji prosesdə təlimin hər üç funksiyası vəhdətdə özünü göstərir. Müəllim təlimin öyrədici, tərbiyəedici və inkişafetdirici funksiyalarını qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirməklə kursant şəxsiyyətinin formalaşması və inkişafına kömək göstərə bilər.

Təlim funksiyalarının yerinə yetirilməsində müəllim-kursant (tələbə) ünsiyyəti və təlim prosesinin quruluşu da müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Demokratik, qarşılıqlı hörmətə əsaslanan ünsiyyət üslubu, eləcə də təlim prosesinin quruluş ünsürlərinin düzgün təşkili təlim funksiyalarını yerinə yetirmək baxımından böyük imkanlara malikdir.

Təlim prosesi özünəməxsus quruluşa (ünsürlərə) malikdir. O, fəaliyyətin bütün ünsürlərini özündə əks etdirir. Təlim prosesinin ünsürlərinə təlimin məqsədi, motivləri, məzmunu, vasitə və metodları, təşkili formaları, təlimin nəticələri daxildir. Bütöv təlim prosesində bu ünsürlər qarşılıqlı vəhdətdə özünü göstərir.

Təlim prosesinin ünsürləri arasında qanunauyğun əlaqə və asılılıq vardır. Hər bir əvvəlki ünsür özündən sonrakıları şərtləndirir; hər bir sonrakı ünsür özündən əvvəlkilərə istinad edir. Təlimin məqsədi onun məzmununu, onlar birlikdə vasitə, metod və formaları müəyyən edir. Təlimin gedişinə nəzarət məqsədin yerinə yetirilməsinə, fəaliyyəti tənzimləməyə xidmət göstərir.

Kursantın peşə hazırlığında günün nizam qaydalarından səmərəli istifadə pedaqoji təsir vasitəsi kimi təlim prosesinin bütün ünsürlərini birlikdə son nəticəni təmin etməyə xidmət edir.

Nəticə

Mövzu ilə əlaqədar aşağıdakı nəticələri söyləmək olar:

- mövzu baxımından problemin tədqiqi ilk növbədə subyektlərin qarşılıqlı əməkdaşlıq şəraitində şəxsiyyət kimi inkişafının təmin olunması prosesinin elmi mahiyyətinin şərh, yarana bilən ziddiyyətlərə uyğun qanunauyğunluq və müvafiq prinsiplərin müəyyənləşdirilməsinə zərurət yaradır;
- pedaqoji təsir kursantın düşüncə qabiliyyətini inkişaf etdirərək onun müqayisələr etmə, ayırma, birləşdirmə nəticəsində anlama imkanlarını optimallaşdırır;
- günün nizam qaydalarından səmərəli istifadə kursantın peşə hazırlığında pedaqoji təsir vasitəsi kimi didaktik səciyyə daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Həşimov E., Ağayev Ş., Talibov Ə. Hərbi təhsildə müasir pedaqoji texnologiyalar. Bakı: Hərbi nəşriyyat, 2017, 160 s.
2. Əlizadə Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür: ideyalar, prinsiplər, problemlər. Bakı: Adiloğlu, 2001, 162 s.
3. Ağayev Ş., Məmmədova S. Texniki-peşə təhsili müəssisələrdə təlimin təşkilinin didaktik məsələləri, Bakı: Nasir, 2010, 204 s.
4. Məmmədov F. İlk peşə ixtisas təhsilində istehsalat təliminin təşkili və metodikası. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2013, 224 s.

Аннотация

Повседневность как средство педагогического влияния в обучении курсантов Шахрза Агаев, Тельман Шахбазов

В статье проясняется актуальность предмета и факторы обуславливающие его. Впервые интерпретируются вопросы, связанные с приобретением теоретических знаний и практических навыков для создания повседневной жизни в качестве педагогического инструмента в профессиональной подготовке курсантов.

Ключевые слова: оккупация, повседневность, педагогическое воздействие, курсант, образовательные стандарты, познание, восприятие, понимание, применение.

Abstract

**Daily routine as a means of pedagogical influence in the training of the cadets
Shahrza Aghaev, Telman Shahbazov**

The topicality of the subject is justified and the factors conditioning it are clarified in the paper. For the first time, the issues related to the acquisition of theoretical knowledge and practical skills to make the daily routine as a tool in a pedagogical influence in the professional training of the cadets are interpreted.

Keywords: occupation, daily routine, pedagogical impact, cadet, educational standards, cognition, perception, understanding, application.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 08.08.2018

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 03.09.2018

Çapa qəbul edilmişdir: 15.09.2018

ELMİ MƏQALƏLƏRİN TƏRTİB EDİLMƏSİNƏ DAİR TƏLƏBLƏR

Təqdim edilən məqalələr jurnalın elmi istiqamətinə (hərbi-nəzəri elmlər, hərbi xüsusi elmlər, hərbi təbabət, milli təhlükəsizlik) uyğun, aktual elmi problemlərə aid tədqiqatların ilk dəfə dərc olunması üçün nəzərdə tutulmuş materiallara malik olmalıdır. Məqalələr üç dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis) təqdim edilə bilər.

Məqalə MS WORD mətn redaktorunda 12-lik Times New Roman şrifti ilə yığılmalı, sətirlər arası məsafə 1 olmalıdır. Məqalənin birinci səhifəsinin yuxarı sol tərəfində UOT (UDK) indekslər göstərilməlidir. Mətnin əvvəlində məqalənin adı, müəllif(lər) haqqında məlumat (onların adı tam şəkildə, elmi dərəcəsi, elmi adı və hərbi xidmətdə olanlar üçün hərbi rütbəsi), müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə(lər) və həmin müəssisə(lər)in ünvan(lar)ı, müəllif(lər)in elektron poçt ünvan(lar)ı və telefon nömrələri qara rəngli qalın şriftlə verilməlidir. Bu məlumatlardan sonra üç dildə (Azərbaycan, rus, ingilis) 5-6 sözdən ibarət açar sözlər, daha sonra isə məqalənin yazıldığı dildə qısa xülasə (100 sözdən çox olmamaqla) göstərilməlidir. Xülasədə tədqiqat işinin mahiyyəti, müəllif(lər)in aldığı elmi nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır.

Məqalənin mətni 6-10 səhifə (A4 formatında) həcmində olmalı, səhifələrdə isə bütün tərəflərdən 20 mm boş məsafə saxlanmalıdır. Səhifələrin nömrəsi səhifənin aşağı hissəsinin sağ tərəfində qoyulmalıdır. Cədvəllər, qrafiklər, diaqramlar, şəkillər və fotolar mətnin daxilində yerləşdirilməklə məqaləyə daxil edilə bilər.

Elmi məqalədə mövzu üzrə qısa təhlil verilməli, onun aktuallığı əsaslandırılmalı, həll olunmalı məsələlər açıqlanmalı və onların həlli yolları göstərilməli, əldə edilən nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.

Elmi mənbələrə edilən istinadlar mətnə kvadrat mötərizədə verilməlidir (məsələn, [1] və ya [1, s.119]). Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı istinad olunan ədəbiyyatların mətndəki ardıcılığı ilə nömrələnə bilər. Ədəbiyyat siyahısında son 10 ildə nəşr edilmiş elmi məqalələrə, monoqrafialara və digər etibarlı mənbələrə üstünlük verilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının “Dissertasiyaların tətbiqi qaydaları” barədə qüvvədə olan Təlimatının “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” bölməsinin 10.2–10.4.6 bəndlərinin tələbləri əsas götürülməlidir.

“İstifadə edilmiş ədəbiyyat”dan sonra məqalənin adı, müəlliflər haqqında məlumat və xülasə (məqalənin yazıldığı dildən əlavə, yuxarıda qeyd edilmiş daha iki dildə) verilməlidir.

Müəllif(lər) məqaləni çapa tövsiyə edən kafedra və ya təşkilatın iclas protokolundan çıxarışı, məqalənin A4 formatında çap olunmuş nüsxəsini, məqalənin elektron variantı yazılmış CD və ya DVD diski, eləcə də məqalə müəllif(lər)in ilə əlaqə saxlamaq üçün telefon nömrələrini təqdim etməlidir.

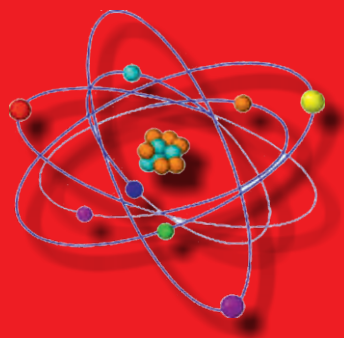
Redaksiyaya daxil olmuş məqalələr anonim rəyçilərin rəyindən (2 müsbət rəydən) sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə olunacaq. Təqdim olunan məqalənin dərc olunmasından imtina edildiyi halda jurnalın redaksiyası yazılı şəkildə müəllifə imtina cavabı göndərəcəkdir.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ НАУЧНЫХ СТАТЕЙ

Представленные для публикации в журнале статьи должны соответствовать научным направлениям (военно-теоретические науки, военно-специальные науки, военная медицина, национальная безопасность) журнала и содержать материалы отражающие результаты исследований научно-актуальных проблем, предназначенные для первичной публикации. Статьи могут быть представлены на одном из следующих языков – азербайджанском, русском или английском.

Статья должна быть подготовлена в редакторе MS WORD, шрифт Times New Roman – 12. Междустрочный интервал – одинарный. На левой верхней части первой страницы должны быть указаны индексы УДК (UOT). В начале статьи должны быть указаны в полужирным

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

№ 3(4)

